

J. ANTONI IGLESIAS

UN BIFOLI EN PERGAMÍ
DE LA PARRÒQUIA BARCELONINA DE VILANOVA DEL VALLÈS:
EL TESTIMONI EN CATALÀ MÉS ANTIC
DEL LLIBRE DE CONSERVACIÓ DE SANITAT
DE JOAN DE TOLEDO (S. XIV)⁰

Per a l'elaboració d'un catàleg dels escrits mèdics i filosoficonaturals en català, com ha assenyalat el seu promotor, «caldrà tenir en compte *tots* els escrits relacionats d'una o altra manera amb l'art de curar que sabem que van circular en català durant aquell període històric: tant les obres escrites originalment en català com les traduccions al català; tant els escrits relacionats amb la medicina acadèmica fonamentada en el galenisme com els vinculats a les pràctiques més populars [...] més encara, cal que prenguem en consideració la *totalitat* d'aquesta literatura mèdica i filosoficonatural que circulà en català, és a dir, tant els textos conservats en arxius i biblioteques com els que, tot i haver-se catalogat o fins i tot editat, avui malauradament són il·localitzables; i també tots els que sabem que van existir només gràcies a notícies contingudes en documents d'arxiu o altres fonts»¹. Entre aquests documents d'arxiu que permetran completar aquest catàleg es troben també els fragments i *membra disiecta* de còdexs. Sobre la importància i l'interès d'aquests testimonis codicològics per a la història literària i cultural del nostre país ja n'han parlat a bastament altres autors.²

0. Aquest treball s'ha pogut realitzar dins el Projecte d'Investigació PB96-1222: *L'escriptura i el llibre a Catalunya (segles XI a XIII)*. No puc deixar d'esmentar aquí el meu agraïment a les persones que l'han fet possible: en primer lloc, al prof. Jesús ALTURO I PERUCHO, per les seves suggerències i aclariments i per haver-me ofert de fer la identificació i estudi d'aquest bifoli; al prof. Anscari M. MUNDÓ I MARCET, mestre de paleògrafs, al prof. Francisco M. GIMENO BLAY (Universitat de València) i a Anna GUDAYOL (Biblioteca de Catalunya), pel seu ajut; a la vilanovina Anna GINESTÍ, que ens va donar la primera notícia d'aquest document, i a mossèn Joan SERRADELL, que ens va permetre la consulta de l'original a l'arxiu parroquial de Vilanova del Vallès (Barcelona); i, molt especialment, *last but not least*, a Lluís CIFUENTES (Departament d'Història de la Ciència, CSIC-Barcelona), per l'assessorament bibliogràfic, l'intercanvi d'opinions sobre alguns aspectes d'aquest treball i el seu ajut desinteressat.

1. Lluís CIFUENTES, «*Translatar ciència en romans catalanesch*». *La difusió de la medicina en català a la Baixa Edat Mitjana i el Renaixement*, dins «Llengua & Literatura», 8 (1997), 7-42: en particular, 10-11. Per al catàleg a què fa referència, cf. la nota 53.

2. Sobre la seva importància i interès per a la història cultural, en un sentit ample, remeto a l'article d'Anscari M. MUNDÓ, *Les col·leccions de fragments de manuscrits a Catalunya*, dins «Faventia», 2/2 (1980), 115-123, i als de Jesús ALTURO, *Els estudis sobre fragments i membra disiecta de còdexs a Catalunya*. *Breu estat de la qüestió*, dins «Revista Catalana de Teologia», XIII/2 (1988), 431-440; *Métodos y posibilidades de estudio en historia del libro, con especial atención al códice gótico hispano*, dins «Signo. Revista de Historia de la Cultura Escrita», 2 (1995), 133-170 (en partic.

Recentment hem pogut identificar un fragment, corresponent a un bifoli, de la traducció catalana del *De conservanda sanitate* de Joan de Toledo, un text breu que s'adscriu a allò que s'anomenen escrits de *medicina practica*, i, més concretament, als regiments de sanitat³. L'anàlisi paleogràfica ens permet afirmar que es tracta d'un testimoni de mitjan segle XIV, el més antic conegut fins ara de la traducció catalana d'aquest escrit mèdic. No és un fet excepcional que disposem d'una versió en vulgar del *De conservanda sanitate* ja que «el català va demostrar ben aviat una singular vitalitat en aquest camp, esdevenint vehicle d'una complexa producció científica relacionada, molt en especial, amb la medicina i la filosofia natural».⁴

*I. Els Regimina sanitatis a l'Edat Mitjana:
un gènere d'àmplia difusió i acceptació.*

Tal com demostra el llistat de manuscrits conservats del *Regimen sanitatis ad Regem Aragonum* d'Arnau de Vilanova, un total de 61 còdexs amb el text llatí complet i 17 amb el text incomplet i *excerpta*, la popularitat dels *regimina sanitatis* en època medieval és evident⁵. Se sap que aquesta obra llatina, redactada entre 1305-1307 a Barcelona, fou inicialment un encàrrec del rei Jaume II d'Aragó i que les nombroses normes que contenen els divuit capítols de què consta tenien, com a objectiu confessat, «donar doctrina de viure san e de venir a natural velea a aquels qui ho volran entendre e metre en obra».

144-151); alguns dels treballs ja publicats sobre fragments d'aquest darrer autor, a més d'algun d'inèdit, s'han recollit en el volum *Studia in codicum fragmenta* (col. Monografies del Seminari de Paleografia, Diplomàtica i Codicologia de la UAB, núm. 1), Universitat Autònoma de Barcelona 1999.

3. Per a la distinció entre els escrits de 'medicina theorica' (és a dir, els originats en el si de la medicina acadèmica universitària) i els de 'medicina practica' (que inclou tres grans grups: a. Els regiments de sanitat, tractats de pesta i altres escrits d'higiene i de cosmètica; b. Els antidotaris i receptaris .. i c. Els tractats de cirurgia), vegeu Lluís CIFUENTES, '*Translatar sciència...*', *op. cit.*, 11-12.

4. Lluís CIFUENTES, '*Translatar sciència...*', *op. cit.*, 9. Aquest és un dels trets «més interessants de la producció científica dels regnes hispànics [...] justament la primerenca utilització dels vulgars romànics -i de l'hebreu- com a vehicles de comunicació tècnica. Aquest fenomen, documentable a la Península Ibèrica ja de manera ben intensa a partir de mitjan s.XIII, contrasta amb la situació dels altres vulgars europeus, els quals, en molts casos, no presentaren un ús comparable fins pràcticament el segle XV», *Ibid.*, 9. Sobre la precocitat del català com a vehicle de transmissió de coneixements mèdics i científics, vegeu també el seu treball posterior: *Vernacularization as an intellectual and social bridge. The catalan translation of Teodorico's Chirurgia and of Arnau de Vilanova's Regimen sanitatis*, dins «Early Science and Medicine», 4/1 (1999), 127-148 (en particular, 132-133).

5. Per al llistat sencer, vegeu Pedro GIL-SOTRES *et alii*, *Estudi introductor*, dins Arnau DE VILANOVA, *Regimen Sanitatis ad Regem Aragonum*, ed. Luis GARCÍA-BALLESTER i M.R. McVAUGH, a *idem, idem* i Juan A. PANIAGUA, eds., *Arnaldi de Villanova. Opera Medica Omnia*, vol. X.1., Barcelona 1996, 405-406.

La redacció en llatí anà seguida de les traduccions a diferents llengües. L'estat actual de les investigacions entorn de l'obra mèdica d'Arnau de Vilanova ens permet conèixer l'existència de traduccions del *Regimen sanitatis* a sis llengües: català, hebreu, alemany, castellà, francès i italià (parcial). Les dues primeres van ser realitzades en diferents períodes baixmedievals, més o menys pròxims als anys en què Arnau va viure. La primera de totes va ser la catalana, feta en vida del mateix Arnau. La reina Blanca d'Anjou, muller de Jaume II, encarregà al cirurgià reial Berenguer Sarriera una versió en llengua catalana de manera que «pusca tenir o fer profit a aquels qui no entenen latí» (entre els quals hi havia la mateixa reina). La traducció s'hauria dut a terme entre 1305 i 1310. Els seus consells per a seguir un règim de vida sa, destinats en un principi a un cercle molt reduït, la Cort, començaren a estendre's a un públic encara més ampli. La darrera traducció sembla que correspon a la castellana, publicada en el primer decenni del segle XVII, a Barcelona. Només part de les versions catalanes i l'única traducció castellana han estat editades. Això no ens ha de sorprendre: a hores d'ara, la major part de la literatura mèdica medieval en català resta encara inèdita.

El cas dels textos arnaldians és paradigmàtic, però no és pas l'únic. Joan de Toledo és un dels dos primers autors de textos d'higiene medieval escrits en el món llatí, redactats durant el segle XIII i que poden ésser qualificats ja com a règims de salut (l'altre és Aldobrandino de Siena). L'estat actual de la investigació no ha permès encara determinar amb exactitud la precedència temporal entre aquests dos règims de salut. Amb tot, els especialistes en aquest tipus de literatura han determinat, a partir de l'anàlisi interna dels dos textos, el caràcter més primitiu d'un d'ells, en concret del *De conservanda sanitate* de Joan de Toledo. L'èxit d'aquest petit tractat d'higiene hauria estat important, tal com ho demostra la seva difusió manuscrita, i és l'escrit d'higiene medieval del qual s'han conservat més còpies (amb l'única excepció, és clar, del *Regimen sanitatis* escrit per Arnau de Vilanova). Com passà amb el text arnaldian, ben aviat circularen també versions en diferents llengües vernacles. Ernest Wickersheimer dona notícia de l'existència d'una traducció francesa del *De conservanda sanitate* inclosa en el ms. 419 de Metz⁶, i coneixem testimonis de la traducció catalana d'aquest text (en concret, dos de sencers i el bifoli⁷ que presentem en aquesta nota, que resulta ser, a parer nostre, el més antic de tots tres). A més a més, les dades de què disposem permeten suposar l'existència d'una versió hebrea feta a partir de la catalana⁸, la qual cosa és una prova més de l'interès que va suscitar aquest text.

6. Ernest WICKERSHEIMER, *Dictionnaire biographique des médecins en France au Moyen Age*, Genève 1979 (réimp. éd. 1936), II, 493, i *Supplément* de Danielle JACQUART, Genève 1979, 186-187. No s'especifica enlloc la datació d'aquest còdex.

7. En realitat, són dos fragments pertanyents a un mateix còdex, actualment perdut, i corresponen a un bifoli que conté els folis 89r/v i 90r/v. Farem servir indistintament el singular o el plural per a referir-nos-hi.

8. Sobre la versió hebrea, vegeu l'apèndix I.

II. Joan de Toledo, autor o traductor?⁹

Abans de procedir, però, a l'anàlisi del text i de la seva traducció catalana creiem imprescindible fer referència a l'autor, ni que sigui breument, encara que per als historiadors de la ciència medieval és un personatge força enigmàtic. El *De conservanda sanitate* s'ha relacionat amb el mestre Joan de Toledo, que n'hauria estat l'autor¹⁰ o traductor¹¹. En paraules de Ramón González, «es conveniente advertir que la vida de este eclesiástico de la primera mitad del siglo XIII deja en el ánimo un poso de inquietud, como si faltase algo para ser completada, como si, a pesar de todo, siguiera ocultándonos alguna dimensión esencial de su personalidad». Entre d'altres raons, perquè «llamarse Juan entre la clerecía catedralicia del siglo XIII predispone a sospechar dificultades insuperables para distinguirlo de la multitud de los homónimos contemporáneos».¹²

La documentació coneguda fins aquest moment permet assegurar que un personatge, de nom Joan de Toledo, va ésser un dels traductors més importants de l'anomenada 'Escola de traductors de Toledo'. El problema, però, és identificar-lo. Per les dades de què disposem, Joan de Toledo ha estat relacionat amb tres persones homònimes del segle XIII que van estar relacionades amb aquesta ciutat. Ramón González, autor d'una de les propostes d'identificació, recull, parcialment, l'estat de la qüestió: «Uno es el maestro Juan de Toledo [† 1239], canónigo y médico de don Rodrigo [Jiménez de Rada, arquebisbe de Toledo]. Otro es su contemporáneo el cisterciense inglés y cardenal Juan de Toledo. En efecto, este homónimo Juan de Toledo fue creado cardenal por Inocencio IV el 28 de mayo de 1244 con el título de San Lorenzo in Lucina, luego pasó a ser obispo de Porto desde 1263, finalmente en 1275 era vicario de Roma y murió el 13 de julio de 1275»¹³. Ramón González, però, té una petita objecció a aquesta identificació: «que en un hombre de tanto relieve social como un cardenal de

9. Per a moltes de les afirmacions d'aquest punt remeto a l'apartat '8. Maestro Juan, canónigo de Toledo' de l'obra de l'arxiver Ramón GONZÁLEZ RUIZ, *Hombres y libros de Toledo*.*(1086-1300), Fundación Ramón Areces, Madrid 1997, 148-155, en partic. 154-155.

10. Així ho afirma Josep Mª MILLÀS VALLICROSA, *Las traducciones orientales en los manuscritos de la Biblioteca Capitular de Toledo*, Madrid 1942, 73-74: («...magister Johannes de Tholetto, autor de la obrita *De sanitate conservanda*»).

11. Segons J.F. RIVERA RECIO, *La Iglesia de Toledo en el siglo XII (1086-1208)*, vol. II, Toledo 1976, 309-310 («Sin aventurarnos por ninguna identificación, sí parece que este personaje fue el traductor de la obra médica de Ishaq Israeli, *De sanitate conservanda*, donde trata la dietética e higiene del cuerpo humano y de los cuidados que deben tenerse para conservar la salud o recuperarse de las enfermedades»).

12. Ramón GONZÁLEZ, *Hombres y libros...*, op. cit., 148.

13. Aquesta és la identificació proposada per H.GRAUERT i altres historiadors de la ciència medieval (per a la relació bibliogràfica completa, cf. la nota 132 del treball de Ramón GONZÁLEZ, *Hombres y libros...*, op. cit., 154). Aquest cistercenc anglès hauria residit molts anys de la seva joventut a Toledo, tot i que no va tenir en cap moment cap càrrec eclesiàstic en aquesta ciutat. S'ha documentat la seva activitat com a traductor d'algunes cartes aràbigues a la Cúria romana entre els anys 1245-1247 (és a dir, una vegada nomenat ja cardenal), però sorprèn no trobar cap referència a aquesta important tasca com a autor o traductor de textos mèdics.

Roma haya pasado sin mención alguna en las fuentes contemporáneas una actividad tan destacada como la de traductor». L'edició més recent del *Regimen sanitatis* d'Arnau de Vilanova, ja esmentada, en parlar dels antecedents d'aquest text, recull també aquesta proposta d'identificació, sense aportar més dades que la corroborin. Aquest *cardenal blanc* hauria estat una barreja d'astròleg, alquimista i nigromant. Segons els editors de l'obra arnaldiana, «hi ha qui considera que va aprendre la medicina a Toledo i d'ací procediria el sobrenom que porta». L'anàlisi interna de l'únic text mèdic que li és atribuït, el règim de salut titulat *Liber de conservanda sanitate*, no permet extreure més notícies sobre la personalitat de Joan de Toledo, però sí afirmar que l'autor «coneix el *Canon* d'Avicenna i la traducció llatina del *Secretum secretorum*, així com la traducció del *Viaticum* de Ibn al-Gazzar, feta per Constantí l'Africà»¹⁴. Malgrat aquesta influència de les fonts àrabs, aquest tractadet d'higiene és un text força original, per la qual cosa se'l considera el primer dels *regimina sanitatis*.

Per aquesta raó, Ramón González, bon coneixedor dels fons documentals de la Biblioteca i Arxiu Capitular de Toledo pel seu treball com a arxiver, ja va proposar, fa prop de trenta anys, una identificació alternativa a favor del canonge i metge de l'arquebisbe Rodrigo Jiménez de Rada¹⁵. Recentment n'ha tornat a parlar i els seus arguments, recolzats pels indicis que li ha proporcionat la documentació toledana, semblen prou convincents: «Ante todo, la profesión de médico del canónigo toledano y la temática de sus mejores libros. En segundo lugar, la imposibilidad de encontrar en la documentación toledana de este tiempo ningún otro canónigo con nombre de Juan, que tenga el título de maestro. En tercer término, la reconocida especialización del traductor toledano de este nombre en versiones arábigo-latinas de materia médica. Y, finalmente, la escasa fiabilidad de las fuentes en que Grauert¹⁶ apoya su propuesta en favor del cisterciense inglés. Todo sumado ..., el conjunto de sus argumentos no superan en presunción de certeza la propuesta que aquí se ha presentado».¹⁷

14. Desconeixem el motiu de per què aquesta edició del 1996 (Pedro GIL-SOTRES, *Estudi introductorio*, op. cit., 61) no ha tingut en consideració les altres propostes d'identificació existents: la de Ramón GONZÁLEZ (cf. la nota 9 i la nota 15), que aporta un conjunt de notícies documentals interessant que li permeten afirmar, al final del seu treball, que «la profesión del canónigo toledano es de suma importancia en orden a la identificación del traductor Maestro Juan y apoya mi propuesta desarrollada en este trabajo. Porque el traductor toledano fue también experto en medicina y se ocupó exclusivamente de traducciones de textos médicos, como fueron la parte médica del *Secretum secretorum* y el tratado *De sanitate conservanda*...» (185); entre els llibres de la biblioteca del mestre Joan de Toledo identificats per R.GONZÁLEZ figuraven, segons el seu testament, la traducció llatina del *Canon* d'Avicenna i l'*Almagest* de Ptolemeu. Ni tampoc la identificació proposada per Charles BURNETT (vegeu nota 18).

15. Ramón GONZÁLEZ, *El traductor Maestro Juan de Toledo. Una propuesta de identificación*, dins «Toletum» (=«Homenaje a Rivera Recio»), 11 (1981), 177-189.

16. Sobre H.GRAUERT, cf. la nota 13.

17. Ramón GONZÁLEZ, *Hombres y libros...*, op. cit., 155. Per a conèixer aspectes sobre l'activitat com a metge del canonge Joan de Toledo o sobre la seva biblioteca particular, vegeu, en aquesta mateixa obra, tot l'apartat '8. Maestro Juan, canónigo de Toledo', *ibid.*, 148-155. GONZÁLEZ, al seu torn, curiosament tampoc no té en consideració la tercera proposta, la de Charles BURNETT (cf. nota següent).

Ramón González, però, sembla desconèixer una tercera proposta: la suggerida, no sense certa precaució, per Charles Burnett. Segons aquest autor, Joan de Toledo s'hauria d'identificar amb un «Iohannes Toletane ecclesiae decanus» († 1215), és a dir, un degà de la catedral de Toledo, de nom Joan, també ardiaca de Cuéllar (Segovia), i més tard bisbe de Sogorb (Alt Palància, Castelló). La data de la seva mort permet afirmar a Burnett que hauria coincidit amb els traductors Dominicus Gundisalvus i Gerard de Cremona, amb els quals podia haver col·laborat, i que hauria constituït el lligam entre aquests i l'important grup de traductors que treballaren a Toledo en el segle XIII (com ara Marc de Toledo, Salio de Pàdua, Michael Scot o Herman el Germànic).¹⁸

Aquestes són les tres propostes d'identificació sobre la persona que hauria estat l'autor o el traductor d'aquesta obra de medicina preventiva, el *De conservanda sanitate*. Ara per ara, però, i per manca de dades documentals, no ens podem plantejar la qüestió més interessant per a nosaltres, la de l'autoria de la traducció al català d'aquest text.¹⁹

El fragment que presentem, a parer nostre, és del segle següent a la mort del mestre Joan de Toledo i anterior als altres dos manuscrits catalans que contenen les versions del *Llibre de conservació de sanitat* conegudes fins aquest moment.

III. El Llibre de conservació de sanitat de Joan de Toledo: els textos coneguts, Barcelona (Biblioteca de Catalunya, ms. 1829) i Vaticà (Bib. Apost. Vat., Barb. lat. 311), i la seva relació amb el Regiment de sanitat d'Arnau de Vilanova.

El *De conservanda sanitate* apareix en les versions més antigues del text llatí bé com a text independent, bé associat a altres escrits del mateix gènere, la qual cosa en dificulta molt sovint la identificació. Aquesta darrera pràctica és la que s'ha seguit també en, almenys, dos dels tres manuscrits catalans: els dos coneguts fins ara van precedits de la traducció catalana de Berenguer Sarriera del *Regimen sanitatis* d'Arnau de Vilanova i els indicis codicològics del fragment identificat recentment suggereixen que aquest text formava part d'un còdex miscel·lani (de temàtica semblant? Amb tota probabilitat. No podem afirmar de forma inequívoca, però, que seguia, com en els altres dos casos, el *Regiment de sanitat* arnaldia).

Altrament, i per dificultar-ne encara més la identificació, cap de les versions catalanes del *De conservanda sanitate* atribueixen explícitament l'obra a Joan de

Toledo: el ms. de Barcelona, per exemple, acaba la versió catalana de Berenguer Sarriera amb el següent *explicit* afegit pel copista: «Acabat és lo primer libre de sanitat a conservar, compilat per lo dit mestre Arnau de Vilanova a instància del noble Senyor Rey d'Aragó. E seguex-se lo segon libre compilat per aquell matex, en lo qual tracta de conservació de sanitat e de remey de ffebres e de verins e d'altres coses»²⁰. Efectivament, unes pàgines més endavant trobem la «Rúbrique del segon libre del Regiment de sanitat», i, després d'enumerar-les, un *incipit* en vermell, també afegit, torna a recordar que es tracta del llibre segon: «Comensa lo segon libre de Regiment de sanitat compilat per lo dit mestre Arnau de Vilanova a instància del Senyor Rey d'Aragó». A la pàgina següent comença pròpiament el text: «Segons que es acostumat e demostrat per los savis de medicina...»²¹, i, al final de l'obra, un nou *explicit* amb l'anotació: «Acabat és lo segon libre de Regiment de sanitat compilat per mestre Arnau de Vilanova»²². En realitat, el que segueix no és una suposada segona part del *Regiment de sanitat* arnaldia, com afirmen aquests *incipit* i *explicit*, sinó la versió catalana del *De conservanda sanitate* de Joan de Toledo.

No sabem, en canvi, si el còdex del Vaticà, mancat de rúbriques, caplletres i calderons, incorporava també aquesta atribució errònia. L'*explicit* del *Regiment de sanitat* arnaldia («Explicit *Liber conservationis sanitatis* editus a prudentissimo magistro Arnaldo de Villanova») ²³, va seguit, sense cap indicació més, del començ del *Llibre de conservació de sanitat* de Joan de Toledo («Segons que és acostumat e demostrat per los savis de medicina...») ²⁴. Al final del text, i al contrari del que passava amb el manuscrit anterior, tampoc no figura cap mena d'*explicit*.

Les que recullen la suposada autoria de Joan de Toledo són algunes de les nombroses versions llatines del *De conservanda sanitate*.²⁵

El fragment identificat, com tindrem ocasió de veure més endavant, també formava part d'un còdex miscel·lani: a la part superior central dels dos fragments figuren, en vermell, les anotacions corresponents als folis 'LXXXIX' i 'XC' (hem deduït, com podrà comprovar-se més endavant, que el text de Joan de Toledo devia començar entorn el foli 80).

20. Bib. de Catalunya, ms. 1829, pàg. 74. La cursiva és nostra. Per a la descripció del còdex, vegeu l'apartat III.a.

21. *Ibid.*, pàgs. 74 i 75. La cursiva és nostra.

22. *Ibid.*, pàg. 94. La cursiva és nostra.

23. Bib. Apost. Vat., Barb. lat. 311, f. 14, final columna a. Per a la descripció del còdex, vegeu l'apartat III.b.

24. *Ibid.*, f. 14, inici columna b. Com ja hem indicat, aquest còdex està mancat de rúbriques, caplletres i calderons, amb la qual cosa la 'S' inicial, que havia d'ésser una caplletra de la mateixa alçada que les tres primeres línies, ha quedat reduïda a una petita 's' de mòdul més petit que la resta de l'escriptura, amb funció de reclam-recordatori per a qui havia de realitzar-la, com passa amb les restants caplletres, que tampoc no es varen realitzar.

25. El text llatí fou editat segons dos mss. de Berlín per Julius L. PAGEL, dins «Pharmazeutische Post» (1907), i segons un ms. de mitjan segle XV, que conté un afegit posterior (*De modo preservationis de epidemia*), per L. ELAUT, *The Walcourt manuscript: a hygienic vade-mecum for monks*, dins «Osiris», 13 (1958), 187-202, sense identificar l'autor.

18. Charles BURNETT, 'Magister Iohannes Hispanus': towards the identity of a toledan translator, dins *Comprendre et maîtriser la nature au moyen âge. Mélanges d'histoire des sciences offerts à Guy Beaujouan*, Genève 1994, 425-436 (en particular, 434-436).

19. La qual cosa no va impedir a Anna TRIAS TEIXIDÓ afirmar que és una «traducció hecha en el siglo XV». Vegeu Anna TRIAS, *Sobre un pretendido 'Segon libre del Regiment de Sanitat', atribuido a Arnau de Vilanova*, dins «Dynamis», 3 (1983), 281-287 (en particular, 286). L'autora no coneixia aleshores, com és lògic, l'existència de manuscrits anteriors a aquesta centúria, com ho prova el bifoli de Vilanova del Vallès identificat recentment i datat a mitjan segle XIV.

A la vista de les dades, és lícit formular-nos la qüestió següent: ¿potser era costum que la versió catalana del *Regiment de sanitat* de Berenguer Sarriera, o la seva versió abreujada, anés acompanyada de la versió catalana del *Llibre de conservació de sanitat* de Joan de Toledo?

Per a respondre aquesta pregunta hauríem de saber si aquesta suposada pràctica també és habitual en els còdexs que contenen la versió llatina del *Regimen sanitatis* d'Arnau, és a dir, si el *De conservanda sanitate* l'acompanya sovint, o si, contràriament, no és habitual trobar tots dos textos junts en un mateix còdex. Anna Trias, coneixedora d'un bon nombre de les desenes de còdexs amb la versió llatina del *Regimen sanitatis*, ha pogut afirmar que, en prop d'una desena, aquest text va seguit d'un 'Segon libre' o *regimen* que no és sinó el *De conservanda sanitate* (en el cas d'assenyalar alguna autoria, aquestes versions llatines, mai, però, no atribueixen el text a Arnau de Vilanova, sinó a Joan de Toledo, com hem dit).

En segon lloc, seria imprescindible saber si els manuscrits amb la versió catalana del *Regimen sanitatis* d'Arnau contenen o no el text català del *Llibre de conservació de sanitat* de Joan de Toledo. Malauradament, només se'n coneixen tres amb la versió de Berenguer Sarriera: els ja esmentats còdexs de Barcelona (Bib. Catalunya, ms. 1829) i Vaticà (Bib. Apost. Vat., Barb. lat. 311) i el de Madrid (Bib. Nacional, ms. 10.078). Per als dos primers la resposta de si incorporen o no el text de Joan de Toledo és afirmativa. Per al de Madrid, segons les dades de què disposem, la resposta és negativa. Però és una resposta que s'hauria de matisar: en aquest cas, l'estat de conservació del còdex ni tan sols ha permès que ens arribi complet el text del *Regiment de sanitat*.²⁶

26. No hem pogut consultar l'original d'aquest ms., però si el seu microfilm (col·lecció del Departament d'Història de la Ciència del CSIC a Barcelona). El volum corresponent del *Catálogo General de Manuscritos de la Biblioteca Nacional de Madrid* encara trigarà uns anys en recollir-ne la descripció (l'últim número aparegut, el XIII, arriba fins a la descripció del ms. 9500). El Servei de Manuscrits de la B.N. m'ha facilitat la breu descripció provisional de què disposen (que és la mateixa que oferí en el seu moment Jesús DOMÍNGUEZ BORDONA, *Catálogo de los manuscritos catalanes de la Biblioteca Nacional*, Madrid 1931, 74: l'única novetat és una petita relació bibliogràfica de treballs posteriors que en fan esment) així com fotocòpia del foli primer d'aquest manuscrit (Agraeixo aquí a la Sra. Victoria SALINAS l'ajut ofert des de la B.N). Pel que direm més endavant, recollim les dades essencials: 'Incomplet' (acaba al fol. 39v amb el següent text: «...done humiditat segons la doctrina damunt dita. E si») - 'Caplletres en blau i en vermell amb decoració de rasgueo (?)' - 's.XV' - '210 x 160 mm' - 'Catedral de Toledo' (procedència) - 'Pergamí'. Curiosament, quan el pare Miquel BATLLORI va editar el *Regiment de sanitat* en versió de Berenguer Sarriera per a la col·lecció 'Els Nostres Clàssics' (Arnau de VILANOVA, *Obras Catalanes. II. Escrits Mèdics*, Barcelona 1947), a partir d'aquest còdex de la Biblioteca Nacional, encara no es coneixia el ms. de la Biblioteca de Catalunya. En alguns passatges de la seva obra no dubta tampoc a indicar que es tracta d'un «manuscrit [...] del segle XV» i que «el caràcter paleogràfic correspon a la primera meitat del segle XV» (*Ibid.*, pàgs. 76 i 84, respectivament). Consultada la bibliografia facilitada per la B.N., i en concret el treball del professor Francisco M. GIMENO BLAY, *A propósito del manuscrito vulgar del Trescientos: el Escorialense K.I.6 y la minúscula cursiva libraria de la Corona de Aragón*, dins «*Scrittura e Civiltà*», 15 (1991), 205-252, dues dades criden l'atenció: la primera, que es tracta d'un ms. en paper, amb filigranes, la qual cosa li permet de fer una datació aproximada amb l'ajut dels catàlegs de filigranes (*Ibid.*, 213, nota 37); la segona, i lligada estretament a la pri-

En qualsevol cas, és més que plausible la hipòtesi que alguns còdexs del *Regiment de sanitat* d'Arnau, bé en la versió catalana de Berenguer Sarriera, bé en versió anònima abreujada, s'acompanyaven del fals 'Segon libre' de l'obra arnaldiana (que no era altre text que el *Llibre de conservació de sanitat* de Joan de Toledo).

III.a. *El manuscrit de Barcelona (Biblioteca de Catalunya, ms. 1829), també conegut com 'ms. Bisbal'*.

Abans d'entrar en l'anàlisi dels dos manuscrits que contenen la versió catalana del *Llibre de conservació de sanitat* voldríem anotar una circumstància si més no curiosa. Els editors del *Regimen sanitatis*, en parlar dels antecedents dels *regimina sanitatis*, dediquen un apartat a la personalitat de Joan de Toledo²⁷ i a la transcendència de la seva obra i no dubten a afirmar que amb el seu text s'inaugura el gènere dels *regimina sanitatis*. En parlar de la seva difusió, després de fer referència a una traducció francesa, recullen que «es coneix una traducció catalana que va ser interpretada per Martín de Riquer com la segona part del règim de salut dedicat a Jaume II d'Aragó»²⁸, i, en nota a peu de pàgina, s'assenyala la referència bibliogràfica del treball de Riquer²⁹ i d'una altra, de lectura obligada, d'Anna Trias³⁰. A l'edició i estudi del *Regimen sanitatis*, es recull, en termes semblants, el següent paràgraf: «La presència d'un segon *Regiment* atribuït a Arnau de Vilanova en el manuscrit que conté una de les versions catalanes, va induir

mera pel que hem dit de la possibilitat de datar el paper del ms., és que «el *Regiment de sanitat* de Arnau de Vilanova de la Biblioteca Nacional de Madrid» (a peu de pàgina dona la signatura, ms. 10078, i remet a la descripció de Jesús DOMÍNGUEZ BORDONA: per tant, no hi ha cap mena de dubte sobre el còdex de què parlem), segons F.M. GIMENO, és «del primer cuarto del siglo XIV» i, més concretament, de la dècada compresa entre 1330 i 1340. Lluís CIFUENTES indica que aquest ms. de la B.N. és «de la segona meitat del segle XIV» ('*Traduït de la ciència...*', *op. cit.*, 37, nota 79); més recentment, es reafirma en la seva apreciació: «It dates to the second half of the fourteenth century» (*Vernacularization as...*, *op. cit.*, 135). Per a un coneixement més exacte del ms., vegeu la descripció d'aquest autor al seu estudi *La difusió de la ciència en català a la Baixa Edat Mitjana i el Renaixement. Catàleg de manuscrits i de primers impresos. I. Escrits mèdics*, Barcelona (en premsa). La consulta per microfilm ens permet d'assegurar que es tracta d'un còdex en paper, no en pergamí, i que és escrit en una gòtica cursiva de mitjan segle XIV, amb la qual cosa podem assegurar que els fragments de Vilanova del Vallès no són *membra disiecta* del ms. 10078 de Madrid.

27. Ja hem assenyalat la nostra estranyesa, en un altre punt, sobre el fet que aquesta edició crítica del 1996 no reculli enlloc les suggerents propostes d'identificació de Ramón GONZÁLVIZ (cf. la nota 15) i Charles BURNETT (cf. la nota 18).

28. Pedro GIL-SOTRES, *Estudi introductori*, *op. cit.*, 63.

29. Martín DE RIQUER, *Un nuevo manuscrito con versiones catalanas de Arnau de Vilanova*, dins «*Analecta Sacra Tarraconensia*», 22 (1949), 1-20. L'autor edita el text d'aquest suposat 'Segon libre' d'Arnau. Tindrem ocasió de parlar-ne i veure si l'afirmació atribuïda a Riquer és certa o no.

30. Anna TRIAS, *Sobre un pretendido 'Segon...'*, *op. cit.* Els editors que esmentem, a més a més, aconsellen la lectura d'aquest article per a conèixer els manuscrits que contenen aquesta versió catalana i obliden de dir, tal i com recull Anna TRIAS, que es coneix un altre còdex, el Vaticà Barb. lat. 311, amb aquest 'Segon libre' en versió catalana.

Martín de Riquer (1949) a pensar que ens trobàvem amb una obra perduda d'Arnau, conservada només en la versió catalana. Prompte es va descobrir l'existència de manuscrits llatins amb el mateix contingut. La lectura, tant de les versions llatines com de la catalana, donada a conèixer aquesta pel mateix M. de Riquer, em va convèncer de la no pertinença d'aquesta obra al mestre Arnau. Anna Trias (1983) va confirmar aquesta hipòtesi. En pàgines anteriors s'ha assenyalat la identificació d'aquesta obra amb el *Regimen* atribuït a Johannes de Toledo, que va circular a partir de l'últim terç del segle XIII³¹. Què hi ha de cert en tot això? Martín de Riquer afirmà que aquest 'Segon libre' era d'Arnau i només s'havia conservat en la versió catalana?...

Les primeres notícies que coneixem del 'ms. Bisbal' daten de l'any 1949. Aleshores, el bibliògraf i llibreter Antoni Palau i Dulcet signà un article sobre *Libros raros y curiosos en una biblioteca igualadina*³². Es tracta d'una relació sumària dels manuscrits, incunables i impresos que Palau i Dulcet va poder identificar a la biblioteca privada que posseïa a la ciutat d'Igualada el col·leccionista i bibliòfil Josep Bisbal i Busquet. Aquest còdex, les característiques paleogràfiques i codicològiques del qual donarem tot seguit, havia estat adquirit recentment per Josep Bisbal, i no havia estat tingut en consideració en l'edició de l'única versió catalana de Berenguer Sarriera coneguda fins aleshores, la del *Regimen de sanitat* conservat a Madrid (Biblioteca Nacional, ms. 10.078), editada el 1947 pel pare Batllori, que en desconeixia, com és lògic, l'existència. El mèrit d'aquest treball de Palau i Dulcet és, principalment, el de donar a conèixer l'existència d'aquest nou testimoni, inèdit, del *Regimen de sanitat*, que estaria compost per dues parts o *libres*, el segon dels quals, amb 21 capítols, no s'havia incorporat a l'edició del pare Batllori. Per a Palau, la lectura de l'*explicit* del primer 'libre' demostra «que esta segunda parte es de Vilanova y forma conjunto con la primera, no hay duda posible...»³³.

Martín de Riquer també va entrar en contacte amb el 'ms. Bisbal' l'abril de 1949. Novament, es reitera que havia estat una adquisició recent d'en Josep Bisbal. Després d'indicar la importància i l'interès d'aquest manuscrit per a subsanar les llacunes del text d'Arnau ja editat i únic conegut fins aleshores, Riquer analitza amb deteniment el 'Segon libre', que no deixa d'ésser, per les seves característiques, un altre *Regimen de sanitat*. Per les dades documentals de què disposem sobre les circumstàncies de la traducció duta a terme per Sarriera és impossible que el traductor d'aquest nou *Regimen* atribuït a Arnau de Vilanova sigui el mateix Sarriera: la seva existència «parece deberse al copista del manuscrito Bisbal o al original, inmediato o remoto, que le sirvió de modelo»³⁴, és a dir, que el 'ms. Bisbal' podia haver seguit algun model amb aquestes dues obres

formant un únic volum (que circularen manuscrits més antics del text de Joan de Toledo sembla provar-ho el fragment recentment identificat, que podia haver acompanyat, com és el cas del 'ms. Bisbal' i del Barb. lat. 311 del Vaticà, el *Regimen de sanitat* d'Arnau). Respecte a l'atribució a Arnau de Vilanova, M. de Riquer assegura, en primer lloc, que no es té constància que Arnau redactés un segon llibre del *Regimen sanitatis*; i, en segon lloc, i no sense certa prudència, admet que pugui tractar-se «de un resumen de consejos médicos extraídos de los diversos *regimina sanitatis* y otros tratados que escribió Arnau de Vilanova, y quién sabe si su misma redacción y compendio puede remontar al mismo Arnau»³⁵. M. de Riquer, com veiem, tampoc no és taxatiu en l'atribució a Arnau. Finalment, després de la descripció codicològica del manuscrit, de Riquer ofereix la transcripció del text inèdit del discutit 'Segon libre'.

Dues dècades més tard, Juan A. Paniagua arribaria a la conclusió que, efectivament, l'atribució d'aquest 'Segon libre' a Arnau de Vilanova era errònia³⁶. Per les notícies de què disposem, serà Anna Trias la que aclarirà els dubtes existents *Sobre un pretendido 'Segon libre del Regimen de Sanitat', atribuido a Arnau de Vilanova*³⁷. En el treball de preparació d'una edició crítica del *Regimen sanitatis* llatí, aquesta autora ha pogut comprovar que en alguns manuscrits també figura una versió llatina del 'Segon libre'. El seu treball ofereix una relació detallada d'aquests manuscrits, que li permeten confirmar l'afirmació de Paniagua i fer observacions sobre les versions catalanes conegudes. De la relació de 72 manuscrits amb el *Regimen sanitatis* que ella dóna, una desena contenen aquest 'Segon libre' en versió llatina i alguns l'atribueixen a un tal 'Johannes de Toletto'. Després de parlar breument sobre el contingut dels dos manuscrits que ens han transmès la versió catalana d'aquest 'Segon libre', l'autora arriba a la conclusió que reproduïm tot seguit, que creiem significativa per a negar l'autoria d'Arnau de Vilanova: «En toda la tradición manuscrita latina recogida no aparece un solo manuscrito en que el *Liber de conservanda sanitate* se atribuya a Arnau de Vilanova. Por el contrario, en siete de los nueve manuscritos latinos [que contenen aquest 'Segon libre'], la obra se adscribe a Johannes de Toletto. Solamente en el manuscrito catalán [de Barcelona, Bib. Catalunya, ms. 1829] aparece explícitamente atribuida a Arnau [...] En cualquier caso, el texto catalán de [Barcelona] y [Vaticà] del 'Segon libre' corresponde a la traducción, hecha en el siglo XV, de la obra latina *De conservanda sanitate* atribuida a Johannes de Toletto. Su no pertenencia a Arnau no le resta interés como pieza para el estudio del catalán técnico del siglo XV y como muestra de la curiosidad de la burguesía mercantil catalana de este siglo por los temas relacionados con la salud»³⁸. En un altre apartat farem esment del públic potencial al qual anirien

31. Pedro GIL-SOTRES, *Estudi introductorio*, op. cit., 404.

32. «Miscellanea Aqualatensis», Igualada 1949, 72-81. Acompanyen el text de l'article dues reproduccions del manuscrit (actual ms. 1829 de Barcelona, Biblioteca de Catalunya).

33. *Ibid.*, pàg. 80. En paràgrafs anteriors hem transcrit l'*explicit* d'aquest manuscrit barceloní i, tal i com ja hem indicat, l'afirmació d'Antoni PALAU és, pel que sabem ara, equivocada.

34. Martín DE RIQUER, *Un nuevo manuscrito...*, op. cit., 2.

35. *Ibid.*, 3.

36. Juan A. PANIAGUA, *El maestro Arnau de Vilanova, médico*, Valencia 1969, 53.

37. Títol homònim del seu treball (cf. la nota 19).

38. Anna TRIAS, *Sobre un pretendido 'Segon...'*, op. cit., 286-287. L'autora, sense donar cap argumentació, s'inclina per una traducció feta al segle XV: per què no abans? El fragment que presentem és, a parer nostre, de mitjan segle XIV.

adreçats aquests còdexs de *regimina sanitatis*. Sobre l'afirmació que es tracta d'una traducció feta a la centúria del Quatre-cents ja n'hem parlat en paràgrafs anteriors.

El text del 'ms. Bisbal' es divideix en tres obres: una primera, la versió del *Regiment de sanitat* de Berenguer Sarriera (ps. 1 a 72); una segona, amb el *Llibre de conservació de sanitat* de Joan de Toledo (ps. 74 a 94)³⁹; i una tercera i darrera amb una breu *Recepta d'engüent del bon cirurgià mestre Ancelm de Gènova* (ps. 94 a 97). La part que ens interessa a nosaltres és, evidentment, la segona: els fragments identificats guarden una estreta relació amb aquest text, més que no pas amb el text del manuscrit següent, com tindrem ocasió de veure. Oferim una reproducció parcial del ms. de la Biblioteca de Catalunya que es correspon al text del fragment identificat (làmina I).⁴⁰

Codicogràficament, es tracta d'un volum en format quart, en paper, enquadernat en pergami, amb 97 pàgines numerades per la mateixa mà que la del text, amb números aràbics a la part superior de cada pàgina (ara, una numeració moderna, en llaips, ha barrat el número de les pàgines i ha ordenat el còdex per folis). Abans de començar la primera pàgina numerada existeixen dos fulls de respecte del mateix paper que la resta del manuscrit. A la pàgina 72 acaba el primer text. La pàgina 73, també numerada, és en blanc. Segueixen quatre pàgines més, sense numerar, al dors de la darrera de les quals comença el segon text i continua la paginació amb el número 74. Aquest segon text acaba a la pàgina 94 i, després del punt i a part, comença tot seguit el tercer text, que acaba a la número 97. La pàgina que hauria de consignar el número 98 és en blanc, i li segueixen quatre folis de respecte més.

Les mides del foli són de 200 x 140 mm. L'escriptura és a línia tirada i cada foli consta de 30 línies. S'aprecia únicament una mà de copista, amb lletra clara i regular, amb rúbriques en vermell.⁴¹

39. Ni Antoni PALAU (1949) ni Martín DE RIQUER (1949), com hem vist, identificaren aquest 'Segon llibre' amb la versió catalana de Joan de Toledo. El primer treball que ho fa és el d'Anna TRIAS (1983). El fragment de Vilanova del Vallès (Barcelona) correspon a aquesta obra i ofereix poques variants respecte del text editat per Martín DE RIQUER, però, pel fet de considerar el nostre fragment el més antic i per la seva brevetat, n'oferim la transcripció amb l'anotació de les variants del 'ms. Bisbal' (apèndix II), així com el text corresponent al nostre fragment del ms. Vaticà, Barb. lat. 311, que presenta, com es pot comprovar, moltes omissions i una 'interpretació' del text que fa gairebé impossible oferir-lo a l'aparat crític (apèndix III).

40. A l'apartat III hem extractat parcialment la transcripció d'alguns folis d'aquest còdex barceloní.

41. Al còdex s'aprecien encara les línies, fetes a punta seca, de la *mise en page* del manuscrit. La caixa de justificació del text és un quadrilàter de 150 mm de llargada i 87 mm d'amplada. Des de la línia que delimita el costat superior de la caixa d'escriptura fins a la part externa del marge superior la distància és de 20 mm. Des de la línia que delimita el costat inferior de la caixa d'escriptura fins a la part externa del marge inferior la distància és de 30 mm. El marge interior té una mida de 20 mm i l'exterior de 35 mm. Les mides de la caixa d'escriptura difereixen lleugerament de les mides de la caixa de justificació. L'escriptura presenta de forma escrupulosa els marges, excepte el marge dret de la caixa d'escriptura, que de vegades és sobrepasat lleugerament.

A la primera pàgina de respecte es llegeix, a la part superior i sota una creu, una anotació de procedència amb lletra del segle XVIII: «és de Joseph Cors, fill d'Anton Cors, notari». Actualment, com hem dit, pertany a la Biblioteca de Catalunya, on va ingressar per donació d'en Josep Bisbal.⁴²

Per als nostres objectius d'afirmació de l'antiguitat del fragment identificat ens interessa destacar, especialment, dues dades de la descripció codicogràfica: l'aspecte paleogràfic i les filigranes del paper.

Les filigranes, com és sabut, ajuden a datar els manuscrits. De vegades, però, no és una datació gaire precisa la que poden suggerir: ni els catàlegs de filigranes són complets, ni les filigranes, en general, són d'un únic lloc i d'un temps determinat (una mateixa filigrana, des d'un origen concret, es difon a moltes regions i és imitada, amb lleugeres variants, pels fabricants d'aquestes regions al llarg del temps). Les filigranes del 'ms. Bisbal', en concret, representen el motiu que els catàlegs anomenen de 'carro', per la seva semblança amb l'antic carro de bous (en concret, la filigrana del 'ms. Bisbal' fa referència al carro de dues rodes, perquè n'hi va haver també de quatre). Aquest motiu és abundantíssim a Catalunya i es documenta en paper des del 1342⁴³. D'altres repertoris també situen aquest motiu arreu d'Europa i amb paper datat entre 1334 i 1490⁴⁴. Com es pot deduir, les filigranes no són el millor mètode per a datar el nostre manuscrit. Només l'escriptura, per comparació amb altres manuscrits datats o datables, en permet precisar una mica més la datació.

Des de la primera descripció del còdex, la de Palau i Dulcet, els autors que hi han fet referència parlen vagament de l'escriptura. Palau, a 'ull paleogràfic', i no sense certa temeritat, ho té molt clar: «la copia de Igualada, por su clase de papel y carácter de su letra, nos parece de la última década del siglo XIV»⁴⁵. Martín de

42. Martín DE RIQUER, *Un nuevo manuscrito...*, op. cit., 3, en el moment de redactar aquest treball anotà: «su actual poseedor, don José Bisbal Busquet, lo adquirió del librero don Antonio Palau, de Barcelona». Es tracta, efectivament, d'Antoni PALAU I DULCET, el primer que va donar notícia de l'existència d'aquest còdex a la biblioteca igualadina del Sr. Bisbal. Al manuscrit s'ha incorporat també un full amb capçalera de la seva 'Llibreria Antiquària', amb data del 22 de març de 1949, que descriu les característiques del còdex. En el seu article, *Libros raros y curiosos...*, op. cit., PALAU no anotà aquesta suposada venda, per la qual cosa creiem que es tracta més aviat d'un peritatge fet pel llibreter a instàncies del Sr. Bisbal que no pas d'una venda.

43. Aquesta filigrana, de procedència italiana, està ben representada en el treball clàssic d'Oriol VALLS I SUBIRÀ, *El papel y sus filigranas en Catalunya*, 2 vols. (*Monumenta Chartae Papyraeae Historiam Illustrantia*, XII), Amsterdam 1970. En concret, la filigrana del 'ms. Bisbal' té un disseny proper als nùms. 1324, 1330, 1332 i 1333 (vol. II), localitzada en testimonis datats en un espai de temps massa ampli per als nostres interessos: anys 1342 a 1416. Sobre aquest motiu, vegeu també el volum de text (I, 374-375). Recordem, però, que el catàleg de VALLS I SUBIRÀ, tot i ésser una obra fonamental, és incompleta i que, a més, el paper del 'ms. Bisbal' no ha d'ésser necessàriament elaborat a Catalunya.

44. En concret, el 'Briquet' (C.M. BRIQUET, *Les filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier*, I, A-Cb, Leipzig 1923) en recull algunes amb disseny semblant al 'ms. Bisbal': els nùms. 3528, 3540, 3542, 3543 i 3544, amb dates compreses entre 1398 i 1490 («le char à deux roues ... a été d'un long usage, et le papier qui le porte a été transporté fort loin de son lieu d'origine [Itàlia]», I, 228-229).

45. Antoni PALAU, *Libros raros y curiosos...*, op. cit., 79.

Riquer parla d'una «letra de mediados del siglo XV»⁴⁶, cosa que creiem més encertada. Anna Trias aporta una datació poc compromesa: «con letra del siglo XV»⁴⁷. Els editors del *Regimen sanitatis* tampoc no s'arrisquen gaire: en parlar de les versions catalanes, afirmen que totes són del «segle XV»⁴⁸. A l'entrada que li dedica l'actual catàleg de manuscrits de la Biblioteca de Catalunya, el 'ms. Bisbal' té una datació idèntica: «s.XV». Recentment, Lluís Cifuentes l'ha datat a la primera meitat d'aquesta centúria⁴⁹. Creiem que l'escriptura d'aquest manuscrit presenta moltes semblances amb la de dos manuscrits que contenen la *Bíblia* en català (el París, Bibliothèque Nationale, ms. esp. 2, i el Londres, British Library, Egerton 1526) i amb el que transmet la traducció catalana de la *Fiammetta* de Boccaccio (Barcelona, Arxiu Capitular, ms. 76), datats tots a mitjan segle XV.

En concret, el ms. París, Bib. Nat., ms. esp. 2 és el primer dels tres volums de què consta aquesta *Bíblia* en català (París, B.N., mss. esp. 2-4), la proposta de datació més recent de la qual és de ca. 1460-65⁵⁰. Estilísticament, presenta també semblances importants amb un bon nombre de manuscrits catalans datats entorn 1450-60.⁵¹

La *Bíblia* de Londres, Brit. Lib., ms. Egerton 1526 està datada l'any 1465.⁵²

De la *Fiammetta*, obra de Boccaccio, ens han arribat alguns còdexs en català (traducció que s'hauria dut a terme, segons els historiadors de la literatura, entorn 1440). Un ms. que presenta semblances paleogràfiques amb el 'ms. Bisbal' és el

conservat a l'Arxiu Capitular de Barcelona, ms. 76, datat a partir de mitjan segle XV.⁵³

És a dir, la datació del 'ms. Bisbal' cal situar-la entorn mitjan segle XV o, si es prefereix fer-lo més antic, a partir del segon terç d'aquesta centúria. Com veurem, és tan probable com difícil d'assegurar que sigui coetani al ms. Barb. lat. 311 o, fins i tot, posterior.

III.b. El manuscrit del Vaticà (*Bib. Apost. Vat., Barb. lat. 311*).

Aquest còdex, que es va conservar a la biblioteca del príncep Barberini fins l'any 1889⁵⁴ i que actualment es troba a la Biblioteca Vaticana, és un volum factici que recull diversos textos sobre higiene, entre els quals el *regimen* atribuït a Joan de Toledo. És un manuscrit en paper, que consta de 64 folis, amb textos en llatí, català i occità.

En realitat aquest còdex es compon de dos manuscrits diferents relligats en un de sol en un moment difícil de determinar (molt probablement el segle XVI). Els folis 1-24 i 59v^o-62v^o són d'una mà (Aic), que escriu a dues columnes, i els folis 25v^o-58v^o són d'una altra (B), escrits a línia tirada. Pel que sembla, el fragment B és anterior als altres dos. En els fragments A i C manquen les rúbriques, les caplletres i els calderons.

No hem pogut consultar directament aquest manuscrit, però sí un microfilm de la col·lecció del Departament d'Història de la Ciència del CSIC a Barcelona, la qual cosa ens permet afirmar, sense cap mena de dubte, que és més tardà que els fragments que presentem: la paleografia i el llenguatge en són la prova

46. Martín DE RIQUER, *Un nuevo manuscrito...*, op. cit., 1.

47. Anna TRIAS, *Sobre un pretendido 'Segon...*, op. cit., 285.

48. Pedro GIL-SOTRES, *Estudi introductorio*, op. cit., 411.

49. «ms. 1829 of the Biblioteca de Catalunya in Barcelona ... was copied [the] first half of the fifteenth century» (Ll. CIFUENTES, *Vernacularization as...*, op. cit., 135).

50. François AVRIL et alii, *Manuscrits enluminés de la Péninsule Ibérique*, París 1983, 121-122: «La similitude du décor avec celui de la Bible de Londres (colophon du copiste Marcos daté de 1465) et l'identification possible du copiste avec celui du ms. Esp. 5 ... permettent de dater la Bible de Paris vers 1460-65». Molt abans, Pere BOHIGAS ja havia assenyalat en alguns dels seus treballs les semblances en l'escriptura d'ambdós manuscrits: per exemple, a *La ilustración y la decoración del libro manuscrito en Cataluña. Período Gótico y Renacimiento*, II, Barcelona 1967, 52, 55, o a *Sobre manuscrits i biblioteques*, Barcelona 1985, 73, 75 (per a reproduccions d'aquest ms. esp. 2, cf. les figs. 11 i 12 d'aquest darrer treball). El ms. esp. 5 de la B.N.P. fou acabat de copiar per Antoni Satorra el 8 d'agost de 1461 (per a la transcripció completa del colofó d'aquesta obra, vegeu el clàssic treball dels Bénédicctins du Bouveret, *Colophons de manuscrits occidentaux des origines au XIVe siècle*. I. A-D, Fribourg 1965, núm. 1215).

51. En concret, presenta moltes semblances iconogràfiques amb els mss. Londres, B.L., Egerton 1526 (del qual parlarem tot seguit); el París, ms. latin 4670 A (unes *Constitutiones Cataloniae*, s. XV, post 1440); el París, B.N. ms. esp. 541 (un *Gènesi* en català, amb colofó datat el 1451); el París, B.N. ms. esp. 8 (unes *Ordinacions fetes per lo molt alt Senyor en Pere terç Rey d'Aragó...*, datat el 1461) i, finalment, el París, B.N. ms. lat. 2030 (Robertus DE BARDIS, *Collectorium sermonum S. Augustini*, datat el 1467). Per a la descripció i reproducció parcial d'aquests mss., vegeu François AVRIL, *Manuscrits enluminés...*, op. cit.

52. Concretament, el colofó recull que fou obra d'un tal Marc i la següent datació: «aquest volum fou acabat dimars a .XXVIII°. de octubre any .M.CCCC.LXV». Per a una reproducció d'aquest còdex: Pere BOHIGAS, *La ilustración y la decoración ... Gótico*, II, op. cit., 51, i *Sobre manuscrits i bibl...*, op. cit., fig. 5 (44-47).

53. L'A.C.B. no compta amb un catàleg actualitzat de manuscrits. Els *Codices Capitularis archivi A.E. Cathedralis Barchinonensis. Elenchum...*, que no és sinó una transcripció feta el 1972 del catàleg elaborat per Jaume CARESMAR el s. XVIII, que a més no identifica el text de Boccaccio, recull que el ms. 76 és «seculo forte XIII, vel initio XIV». És impossible (la traducció al català, pel que sabem, és ja de mitjan segle XV). Un dels pocs catàlegs publicats sobre el fons de mss. de l'A.C.B. s'apropa més a la realitat: «letra del XV^{en} segle» (Jaume MASSÓ i TORRENTS, *Catàleg dels manuscrits catalans de la Biblioteca Capitular de Barcelona*, «Butlletí de la Biblioteca de Catalunya», 1 (1914), 153). Ramon MIQUEL I PLANAS edità el text d'aquest ms.: *La Fiammetta de Joban Boccacci*, Barcelona 1908.

54. Any en què el veié allà un conegut investigador de manuscrits romànics, E. LANGLOIS: *Notices des manuscrits français et provençaux de Rome antérieurs au XVe siècle*, «Notices et extraits des manuscrits de la Bib. nationale et autres bibliothèques», 33/1 (1889), 303-304. Per a la descripció segueixo l'oferta per Lluís CIFUENTES en el seu treball inèdit *La difusió de la ciència en català a la Baixa Edat Mitjana i el Renaixement. Catàleg de manuscrits...*, op. cit., al qual he pogut accedir gràcies a l'amabilitat de l'autor. També es pot consultar H.G. JONES, *Hispanic manuscripts and printed books in the Barberini Collection*, 2 vols., Vatican City 1978, I:35-36, 10. El pare BATLLORI, *Arnau de Vilanova. Obres catalanes...*, op. cit., també en dóna alguna dada aïllada en el seu treball: 70, 77-78 i 85-86. Gabriel MARTÍNEZ FERRÀ ha publicat recentment *Una nova versió catalana del Liber de conservanda sanitate de Johannes de Toledo*, «Anuario de Estudios Medievales», 29 (1999), 585-599. Pensem que es tracta d'un títol eqüívoc: l'autor es limita a oferir la versió catalana del *Llibre de conservació de sanitat* del ms. del Vaticà. El mèrit d'haver identificat aquesta *nova* versió com una traducció catalana del *Liber de conservanda sanitate* de Joan de Toledo correspon, com el mateix Gabrel MARTÍNEZ reconeix a la nota 2, a Anna TRIAS (*Sobre un pretendido 'Segon...*, op. cit., 1983).

(en canvi, no podem afirmar, amb ple convenciment, que sigui més tardà que el 'ms. Bisbal', perquè podrien ésser coetanis). Com alguns autors ja han advertit, aquest volum factici conté, entre d'altres, un text abreujat de la versió catalana del *Regiment de sanitat* establerta per Berenguer Sarriera, ple de variants i omissions, on sovint l'anònim compendiador fa una síntesi del text de tal manera que, de vegades, el fa gairebé intel·ligible.⁵⁵

És, com hem dit, un volum factici.⁵⁶ En el text corresponent a la mà A, després d'un *Calendari* amb el santoral que ocupa els tres primers folis del text, la versió abreujada del *Regiment de sanitat* comença de forma abrupta, sense cap mena de rúbrica o títol: és l'*incipit* el que ha permès relacionar-lo amb el text arnaldia («La primera consideració de conservar sanitat pertany a elecció de bon ayre...»). L'*explicit* és més eloqüent («Explicit *Liber conservationis sanitatis* editus a prudentissimo magistro Arnaldo de Villanova»)⁵⁷. A continuació, en la columna que segueix l'*explicit* esmentat, i novament sense cap mena d'indicació, comença el *Llibre de conservació de sanitat* de Joan de Toledo: «Segons que és acostumat e demostrat per los savis de medecina...» (és novament aquest *incipit* el que ha permès identificar-lo). Aquest text, però, a diferència del *Regiment de sanitat* anterior, no ofereix cap mena d'*explicit* que permeti parlar d'alguna autoria.⁵⁸ El text del *Llibre de conservació de sanitat* es troba entre els folis 14b i 18v^a.

Quines són les dades paleogràfiques referides a aquest *regimen*? Sembla haver-hi acord en el fet que es tracta d'una escriptura i d'un llenguatge de, com a molt aviat, mitjan segle XV. El pare Batllori, en editar el *Regiment de sanitat* (1947) conservat a Madrid, esmenta aquest còdex vaticà en diversos passatges de la seva introducció i afirma que «la paleografia i el llenguatge són del segle XV molt avançat», reiterant allò que qualsevol lector atent pot observar: «més que una traducció s'havia de dir un abreujament en català: tants són els passatges omesos o condensats»⁵⁹. Ni el bibliògraf Antoni Palau (1949) ni el professor Martín de Riquer (1949) no fan esment d'aquest manuscrit.⁶⁰ Anna Trias

55. El microfilm consultat ens ha permès oferir els passatges d'aquest manuscrit que es corresponen als del fragment de Vilanova del Vallès (apèndix III). Això permetrà al lector interessat veure les múltiples omissions i la forma de resumir el text de Joan de Toledo que fa servir el traductor-compendiador anònim.

56. No creiem necessari estendre'ns gaire en la descripció de tots els textos que conté. Per a això, remetem a la consulta del treball de Lluís CIFUENTES, *La difusió de la ciència en català a la Baixa Edat Mitjana i el Renaixement. Catàleg de manuscrits...*, op. cit..

57. Vaticà, Bib. Apost., Barb. lat. 311, ffs. 5a (*incipit*) i 14a (*explicit*), respectivament.

58. *Ibidem*, f. 18v^a. La darrera part del text («... com damunt és dit.») es correspon al del final del capítol XX del manuscrit de Barcelona, amb la qual cosa hauria estat difícil, si no impossible, fer la identificació a partir d'aquesta dada aïllada.

59. Miquel BATLLORI, *Arnau de Vilanova. Obres catalanes...*, op. cit., 77.

60. Cf., per als seus treballs, les notes 32 i 29, respectivament. No deixa de sorprendre que cap d'aquests dos autors esmentés aquest ms. del Vaticà, sobretot perquè el pare BATLLORI, com acabem de veure, ja havia editat el 1947 el *Regiment de sanitat* conservat a la B.N. de Madrid i en diversos passatges de la introducció de la seva edició en parlava (per exemple, 59, 77 i 85). Martín DE RIQUER, a la introducció del seu treball (cf. la nota 28), per exemple, es congratula de l'edició del pare BATLLORI, però, curiosament, no diu res d'aquest ms. del Vaticà.

(1983) no ofereix cap dada sobre la datació del còdex i es limita a recordar i subscriure allò que el pare Batllori havia advertit: que es tractava d'un conglomerat de textos d'Arnau i d'altres autors elaborat per «algun metge català del segle XV»⁶¹. Els editors del *Regimen sanitatis* tampoc no precisen gaire: en parlar de les versions catalanes, afirmen que totes són del «segle XV»⁶². Finalment, Lluís Cifuentes, en el seu catàleg en premsa, el data en el «s. XV, mitjan: vers 1445», i afirma que «la lletra [dels fragments A i C, que contenen els dos *regimina* del còdex] és una típica cursiva de mitjan segle XV»⁶³. Al nostre judici, és impossible determinar amb garantia d'èxit la datació d'aquesta escriptura: és una cursiva molt comuna ja des d'inicis d'aquesta centúria (els registres de cancelleria o l'abundant documentació notarial, per exemple, presenten en bona mesura aquesta escriptura). En qualsevol cas, aquest text, paleogràficament, pot ésser tant anterior com coetani al 'ms. Bisbal' (l'existència del bifoli identificat recentment prova que circularen manuscrits amb la traducció catalana del text de Joan de Toledo la centúria precedent, manuscrits a partir dels quals és més fàcil fer una mena de resum o compendi, com és el cas que ens ocupa).

Oferim una reproducció parcial d'aquest manuscrit que es correspon al text del bifoli (làmina II).

IV. El fragment inèdit de la parròquia de Vilanova del Vallès (Barcelona).

IV.a. Característiques codicogràfiques del bifoli.

En algun moment de la nostra aportació ja hem indicat que, més que d'un fragment, es tracta de dos. En origen, però, els dos fragments corresponien al bifoli que contenia els folis 89 i 90 d'un còdex perdut del *Llibre de conservació de sanitat* de Joan de Toledo, actualment separats (vegeu les reproduccions que n'oferim: làmines III a VI).

Actualment, les restes d'aquest bifoli es conserven entre els pergamins de l'arxiu parroquial de Vilanova del Vallès (Vallès Oriental). Aquest bifoli va formar part de l'enquadernació d'algun volum del fons documental d'aquest arxiu i va ser separat d'aquesta enquadració en data imprecisa. Malauradament, no

61. Anna TRIAS, *Sobre un pretendido 'Segon...*, op. cit., 286.

62. Pedro GIL-SOTRES, *Estudi introductorio...*, op. cit., 411.

63. Lluís CIFUENTES, *La difusió de la ciència medicina en català a la Baixa Edat Mitjana i el Renaixement. Catàleg de manuscrits...*, op. cit. Una anotació al ms. corresponent al fragment C (folis 59v^a-62) ha permès a aquest investigador assenyalar l'any 1445 com una data *ante quam* (en concret, aquest fragment conté un calendari pasqual i un llunari, amb una roda per calcular l'aurenombbre basada en «l'any M.CCCC.XXXXXV. [en el qual] havem .II. d'aurenombbre»). Aquest text, recordem-ho, és de la mateixa mà que transcriví el *Regiment de sanitat* d'Arnau i el *Llibre de conservació de sanitat* de Joan de Toledo. Més recentment, es reafirma en la seva datació: «mid fifteenth-century [...] by a polished mid fifteenth-century gothic cursive hand» (Lluís CIFUENTES, *Vernacularization as...*, op. cit., 136).

coneixem les circumstàncies concretes d'aquesta desmembració. Això no ens ha permès conèixer, per exemple, el *liber tradens* o volum en què originàriament es trobava l'esmentat bifoli, dada que permet a l'estudiós, si aquest llibre portador és datat, oferir una data *ante quem* per al fragment a identificar.⁶⁴

L'anàlisi codicogràfica del fragment, tan exhaustiva com ens sigui possible, ens permetrà tenir una idea prou aproximada de la *mise en page* d'aquesta obra. El seu estudi permet afirmar que es tracta, com hem dit, d'un bifoli que contenia els folis 89 i 90 del text identificat, seguint l'esquema següent :

C \ P P / C

El foli 89 correspon al cantó carn. La tonalitat clara del pergamí n'és la prova i ha rebut també les línies de pautat de justificació a punta seca, com tindrem ocasió de veure. Per sobre de la caixa de justificació, a una distància d'uns 15 mm de la part superior externa del còdex, una numeració romana en rúbrica vermella centrada anota el foli: 'LXXXIX'. La foliació és coetània a la resta del text i de la mateixa mà. El seu estat de conservació i de lectura és bo, tot i que podem deduir que manca aproximadament la meitat dreta del foli. A més, com l'altra part del bifoli, en algun moment ha estat plegat per la meitat i això dificulta lleugerament la lectura de la línia 10. Aquest primer foli té una forma rectangular força regular. Hi ha indicis d'enquadernació al marge esquerre.

El foli 89v^o correspon al cantó pèl, com ho testimonia la tonalitat més fosca del pergamí. En aquest cas, en tractar-se del verso, hi manca també gairebé la meitat esquerra del foli i els indicis d'enquadernació són al marge dret.

El foli 90 correspon també al cantó pèl. A una distància aproximada d'uns 15 mm de la part superior externa del còdex, una numeració romana en rúbrica vermella centrada anota el foli: 'XC'. La foliació és coetània a la resta del text i de la mateixa mà. El seu estat de conservació i de lectura és bo, tot i que podem afirmar que li manca també prop de la meitat esquerra del foli. Aquesta segona part del bifoli segueix una forma irregular. L'enquadernació, encara que no se n'aprecien indicis, devia afectar el marge esquerre.

El foli 90v^o, finalment, es correspon al cantó carn. És el foli en pitjor estat de conservació: la lectura d'algunes línies, sense comptar amb la guia dels altres textos existents del *Llibre de conservació de sanitat* hauria estat molt difícil, si no impossible. Una rascada, d'una llargada d'uns 50 mm i una amplada d'uns 5 mm en sentit longitudinal, intencional o fortuïta, ha malmès part de les línies 2 a 8. En el marge exterior, incomplet, s'aprecia una anotació posterior, escrita en època moderna i en sentit invers a l'escriptura del text. L'enquadernació, tot i que no se n'aprecien indicis, devia afectar el marge dret.

El pergamí que conté el text és un pergamí de qualitat, ben treballat, amb característiques properes a la vitel·la. La tonalitat del folis del costat carn (ff. 89

i 90) és més clara, blanquinosa, que la dels folis costat pèl, més groguenca (ff. 89v^o i 90v^o). Del seu estat de conservació ja n'hem parlat.

Als folis del costat carn (ff. 89 i 90) són encara visibles les línies del pautat. La caixa de justificació del text és un quadrilàter de 115 mm de llargada i d'una amplada aproximada de 80 o 85 mm (almenys, aquesta és la mida resultant després de la reconstrucció 'virtual' del text), amb la qual cosa el foli oferia l'aspecte d'un quadrilàter força regular. Des de la línia que delimita el costat superior de la caixa d'escriptura fins a la part externa del marge superior la distància és de 20 mm. Des de la línia que delimita el costat inferior de la caixa d'escriptura fins a la part externa del marge inferior la distància és de 40 mm. El marge interior tenia una mida de 30 mm i el marge exterior tindria, en la nostra reconstrucció, uns 30 o 35 mm. Les mides de la caixa d'escriptura (110 x 80 o 85 mm) difereixen lleugerament de les mides de la caixa de justificació. En el supòsit més ampli, això ens dona unes mides per al foli de 175 x 140 o 150 mm (el bifoli, doncs, seria de 175 mm x 280 o 300 mm).

Tots els folis, recto i verso, tenen 16 línies per foli, amb una separació entre línies de 7 mm. La mida dels marges varia segons si tenim en compte la caixa de justificació o la caixa d'escriptura: el superior oscil·laria entre 20 i 25 mm, l'inferior entre 40 i 45 mm, l'interior és força regular, entre 30 i 32 mm, i l'exterior, creiem que entre 30 i 35 mm.

En conèixer el nombre de línies per foli (16) i el que manca de text al davant i al darrere del bifoli, podem fer una estimació dels folis totals que ocuparia el text del *Llibre de conservació de sanitat* de Joan de Toledo. Si el bifoli que ens ocupa recull el text comprès entre els apartats 9 i 11 d'aquest text, hem de suposar, en bona lògica, que va existir, si més no, tota la part corresponent als apartats anteriors i res no ens fa sospitar que la còpia dels restants apartats, fins a la conclusió de l'obra, no s'hagués dut a terme. El nostre càlcul ens permet suggerir que, abans del nostre bifoli, haurien existit uns 9 folis, que recollirien la rúbrica de l'obra i els apartats 1 a 8, amb la qual cosa el *Llibre de conservació* començaria entorn el foli 80/81. El nostre bifoli aniria seguit d'uns 11 folis més, des de l'apartat dotze fins al final, i l'obra acabaria entorn el foli 100/101. En total, doncs, l'obra de Joan de Toledo, incloent-hi el nostre bifoli, tindria uns 21 folis i estaria compresa entre els folis 80 i 101. El còdex que la contenia, per tant, no tenia menys de 100 folis. La qüestió irresoluble, ara per ara, és saber quin text o quins altres textos ocupaven els primers 80 folis (el *Regiment de sanitat* d'Arnau de Vilanova en versió de Berenguer Sarriera? Una resposta afirmativa és tan suggerent com impossible de demostrar).⁶⁵

65. Al mateix fons de pergamins de l'arxiu parroquial de Vilanova del Vallès es conserven altres fragments molt més grans que el bifoli estudiat. En concret, hem identificat un fragment en pergamí en escriptura carolina datada el segle XII que correspon al *Martirologi* d'Adó (cfr. J. Antoni IGLESIAS, *Un nuevo testimonio del Martirologio de Adón (fragmento en escriptura carolina del s. XII conservado en el Archivo Parroquial de Vilanova del Vallès, Barcelona)*, «Hagiographica» (en premsa); s'hi conserva també un altre fragment en pergamí, en escriptura gòtica textual, de datació tardana, de contingut litúrgic.

64. Mossèn Joan SERRADELL ens ha indicat que l'actual fons de la parròquia de Sant Esteve de Vilanova del Vallès, que és on es troba el nostre bifoli, havia estat dipositat, en un principi, a l'arxiu parroquial de La Roca del Vallès. Després d'una sèrie de gestions, va passar a l'arxiu parroquial de Vilanova del Vallès.

Hem volgut deixar per al final la qüestió paleogràfica, perquè és la que ens permetrà afirmar que aquest fragment es pot datar a mitjan segle XIV i que conté la traducció catalana més antiga coneguda del *Llibre de conservació de sanitat*.

El text és en escriptura a línia tirada, que separa les paraules i ocupa de forma regular tota la caixa de justificació. Hem pogut observar, però, que de vegades l'escriptura sobrepassa lleugerament la línia de justificació dels marges interior i exterior. El bifoli que estudiem permet afirmar que el copista, com és usual, respecta de forma escrupulosa els marges superior i inferior. Les lletres són d'una llargària d'uns 3 mm (excepte algunes lletres amb astes, com la *b*, la *f*, la *g*, la *l*, la *p* o la *s*, que arriben als 5 mm) i una amplada força regular (uns 2-3 mm), d'un aspecte molt arrodonit. Els canvis de paràgraf s'indiquen amb rúbriques (paraules o frases en vermell), les quals van seguides sempre d'un calderó, en color vermell o blau (en concret un de blau i un de vermell en el fol. 89; dos de blau i un de vermell en el 89v^o; cap en el fol. 90 -en aquest cas perquè penssem que els calderons han estat substituïts per caplletres rubricades: vegeu el que diem en línies següents-; i indicis d'un de blau en el 90v^o -en aquest cas, com que existeixen quatre rúbriques, el final de tres de les quals no s'ha conservat per manca del pergami, n'havien d'existir més a l'original-). En el bifoli hi havia d'haver, si s'hagués conservat sencer, un total de 9-10 calderons (se n'han conservat sis). Hem pogut diferenciar quatre models diferents de calderons.

Sovint trobem lletres majúscules per introduir les rúbriques i els començos de paràgraf (aquestes majúscules es podrien inscriure en un rectangle imaginari de 5 x 5 mm). L'única caplletra visible del bifoli, en tinta vermella, ocupa una alçada de dues línies (és la 'B' de començ de paràgraf: 'Beure devetz...', fol. 90, línies 15 i 16, les mides de la qual són 15 x 15 mm aproximadament). L'edició i reconstrucció ideal de la *mise en page* d'aquest foli 90 permet suposar també l'existència d'una caplletra d'igual mida entre les línies 9 i 10 (en concret, una 'L' que també és començ de paràgraf: 'La substància...'). Hem pogut deduir que les caplletres, com és usual a la majoria de manuscrits, es fan servir només després de les rúbriques que són títol de capítol, no de paràgraf (és el cas de la 'L' i de la 'B' que comentem, lletres amb les quals comença el text dels capítols X i XI). No s'aprecien reclams.

La tinta emprada és negra per al text, vermella per a les rúbriques (títols dels apartats), les caplletres i la numeració de la foliació, i vermella i blava per als calderons.

El sistema abreviatiu és el normal en molts manuscrits d'aquesta època: per suspensió (per exemple, *vayē, cō*, etc), per contracció (els més abundants: *avelañs, aq̄ls, aq̄stes*, etc; molt emprat per a les nasals *m* i *n*: per exemple, *majormēt, abās, tāt, vētrrell, tēps, mēys, segōs*, etc). El signe per *et* (&) ha estat substituït en el fragment per la nota tironiana (una mena de '7') per a significar aquí la conjunció *e*. Els signes abreviatius més comuns són un guió (-) sobre la lletra anterior a la lletra o lletres abreujades, una mena de vírgula o coma (-', que, per exemple, sobre una *d* abreuja la preposició *de*, i sobre paraules com *aps* o *cola* abreugen el

conjunt *re* o *er*, respectivament), una mena de '3' per abreujar el conjunt *ur* (per paraules com *natural* o *calentura*) o lletres sobreposades (per exemple, una *e* al damunt de l'última lletra de la paraula *sob*, per a significar *sobre*). De vegades, en el mateix foli, una paraula pot figurar en la forma plena o el·líptica: per exemple, *mējar* o *menjar* (línies 7 i 15, fol. 89, respectivament), *aps* o *aprés* (ls. 14 i 16, f. 89, respec.), *p^o* o *pus* (ls. 13 i 15, f. 89v^o, respec.). També fa servir algun signe especial, com la *p* amb un petit traç a l'asta descendent per a significar *per*, la *q* amb un guió al damunt per a *que* o amb un petit traç oblic al damunt per a significar *qui*.

L'escriptura és una gòtica textual (*littera textualis*) molt arrodonida. La 'regla de Meyer', si s'aplica, es fa en paraules que contenen lletres de traços curvilinis que es contraposen de forma més sovint (*br, de, do, dr, or, pe, por, pr*, etc). No coneixem el *liber tradens*, la qual cosa no ens ha permès obtenir alguna dada interessant per a la seva datació. El seu suport, pergami, tampoc no permet extreure dades per a la datació del bifoli, amb la qual cosa, només per comparació amb altres còdexs podrem establir una datació aproximada.

Els còdexs amb els quals podríem establir semblances són, entre d'altres, i sense ànim d'exhaustivitat, els següents: l'exemplar de la *Llegenda àuria* de Jaume de Voràgine, datada a començos del segle XIV (París, Bibliothèque Nationale, ms. esp. 44)⁶⁶, el *Libre dels feyts* de Jaume I, copiat el 1343 (Barcelona, Biblioteca Universitària, ms. 1)⁶⁷, el fragment de missal de la catedral de Barcelona, datat entre 1356-65 (Barcelona, Arxiu Capitular, ms. 185, 6)⁶⁸, el dels *Dits i fets memorables* de Valeri Màxim, cal·ligrafat i miniat *ca.* 1395 (Barcelona, Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona, ms. L-36)⁶⁹ i el tractat de *Cirurgia* de

66. Descripció a: A. MOREL FATIO, *Catalogue des manuscrits espagnols et des manuscrits portugais*, París 1892, 42 (núm. 127); François AVRIL *et al.*, *Manuscrits enluminés...*, *op. cit.*, 77-78 (làms. XLV i CIX); i Pere BOHIGAS, *Sobre manuscrits i bibls...*, *op. cit.*, 86-87.

67. Com és sabut, aquest manuscrit fou transcrit per Celestí Destorrents per encàrrec de Ponç de Copons, abat de Poblet, el destí del qual era la biblioteca d'aquest monestir, que era també panteó reial. Per a la seva descripció, vegeu Francesc MIQUEL ROSELL, *Inventario general de manuscritos de la Biblioteca Universitaria de Barcelona*, vol. I: 1-500, Madrid 1958, 1-3. Existeix una edició facsímil amb el títol: *Libre dels feyts del Rey en Jaume*. Introducció de Martín DE RIQUER. Barcelona, Universidad, 1972. Reproduccions d'aquest ms. es poden consultar a: Agustín MILLARES CARLO, *Tratado de Paleografía Española*, Madrid 1932, vol. II, facs. LXVI, i a Pere BOHIGAS, *La ilustración y la decoración del libro manuscrito en Cataluña. Período Románico*, Barcelona 1960, 109, i Martí DE RIQUER, *Història de la literatura catalana*, III, Barcelona 1984-87, 400, 401.

68. Jesús ALTURO, *Studia in codicum...*, *op. cit.*, 35. Aquest missal, en gòtica textual, inclou una oració que permet datar el ms. en un moment de la guerra dels dos Peres, que enfrontà Pedro el Cruel de Castella i Pere el Cerimoniós.

69. Aquesta còpia fou realitzada a València el 1395 per Bartomeu de Savalls, per encàrrec de Jaume d'Aragó, cardenal i bisbe d'aquella ciutat, que el regalà als consellers de la ciutat de Barcelona el desembre d'aquell any. Sobre aquest artista, vegeu Pere BOHIGAS, *El miniaturista valencià del Valeri Màxim*, «Gesammelte Aufsätze zur Kulturgeschichte Spaniens», XXI (1963), 254-258. Es poden veure reproduccions d'aquest ms. a: Pere BOHIGAS, *La ilustración y la decoración...*, Románico, *op. cit.*, 187, i Martí DE RIQUER, *Història de la literatura...*, *op. cit.*, III, 117, 119. Ramon MIQUEL I PLANAS edità el text d'aquest ms: *Llibre anomenat Valeri Màxim, dels dits i fets*

Teodoric, de finals del s. XIV (Graz, Universitätsbibliothek, ms. 342)⁷⁰. És impossible establir amb exactitud una datació per al bifoli de Vilanova, però les seves característiques paleogràfiques remetent a mitjan segle XIV.

IV.b. El text del bifoli.

La lectura del breu tractat de Joan de Toledo permet afirmar que l'autor aposta per la sobrietat en el menjar i insisteix en la necessitat de no menjar gaire per a conservar la salut. Per a l'exposició de la seva teoria, l'autor segueix l'esquema següent⁷¹: «després d'una introducció en què es proclama el valor de l'abstinència com a regla de salut, un primer apartat és dedicat a l'exercici. A continuació s'estudien els elements de la dieta als quals es dediquen diversos paràgrafs. Després d'un apartat general, es van enumerant els aliments, començant per les carns i continuant pels peixos, els llegums, les superfluitats dels animals -ous i lactinins- i les fruites. Un altre capítol és dedicat a les begudes, fonamentalment al vi [el fragment identificat fa referència, precisament, a alguns d'aquests apartats]. Segueix un breu apartat que enumera les verdures i, tot seguit, va un capítol dedicat al son. Ací acaba pròpiament el que ha de ser considerat el règim de salut, ja que, llevat d'un capítol dedicat als banys -que es troba més endavant-, els altres apartats estudien elements que corresponen més a un tractat de terapèutica que a un escrit d'higiene.[...] Es completa el *Liber de conservanda sanitate* amb tres apartats dedicats als verins que s'ingereixen, als que s'inoculen per picades d'animals i a la mossegada dels gossos rabiosos».

Si seguim la rúbrica de la pàgina 74 del 'ms Bisbal' (Barcelona, Bib. Cat., ms. 1829), el text del fragment es correspon als capítols IX. *De ús de les fruytes e dels peys* (amb els apartats següents: 'Prunes e sireres', 'Peres e permanys e codonys', 'Pomes' -el bifoli s'inicia justament al final d'aquest apartat-, 'Nous e avelanes', 'Présecs', 'Figues e raïms', 'Peyx bestinal' i 'Qual loc del pex és pus sa'), capítol X. *Dels legums* (que no conté cap apartat) i capítol XI. *Del vi qui-n deu ésser* (amb els apartats 'Vin forts', 'De la diete de l'hivern e del estiu', 'Salses coentz e agudes' i 'So que hom menja en hivern' -rúbrica amb la qual conclou el

memorables. Traducció catalana del XIVè segle per frare Antoni Canals, 2 vols., Barcelona 1914 (conté reproducció). El 1408, els consellers de Barcelona n'encarregaren una nova còpia per a conservar millor el present del cardenal d'Aragó (aquesta còpia és l'actual ms. L-35, obra del copista Arnau de Coll).

70. Se'n pot veure una reproducció a M. MAIOLD, *Die datierten Handschriften der Universitätsbibliothek Graz bis zum Jahre 1600*, Wien 1979 (*Katalog der datierten Handschriften in lateinischer Schrift in Österreich*, Band VI), I (40), II (Abb. 7). En concret, el colofó recull que el text fou «esmanat per mestre Bernat, metge del Senyor Rey de Malorques» (f. 281v^o) i acabat el 2 de gener de 1311. Sobre aquest mestre mallorquí, cf. Josep PERARNAU, *Una hipòtesi relativa a Bernat de Barriac*, «ATCA», 10 (1991), 277-283. Per a més informació sobre aquest ms., remeto a aquest darrer treball i a les notes 7 i 24 del treball de Lluís CIFUENTES, *Vernacularization as...*, *op. cit.*, 129 i 135.

71. Reproduïm tot seguit l'esquema ofert per Pedro GIL-SOTRES, *Estudi introductori...*, *op. cit.*, 62.

bifoli-). En apèndix oferim, com ja hem dit, reproducció del bifoli (làms. III a VI) així com la transcripció del text que ens ha transmès (apèndix II).

V. Per concloure

Els indicis paleogràfics, doncs, ens remetent a una còpia de mitjan segle XIV. Un dels problemes als quals s'enfronta l'estudiós de la literatura mèdica medieval en català, original o traducció d'altres llengües (àrab, llatí, hebreu), és que manca per establir una cronologia clara. L'inici del gran període de les traduccions catalanes medievals de textos literaris, també mèdics, s'ha situat convencionalment en el regnat del rei Pere el Cerimoniós (†1387), tot i que ja en època de Jaume II el Just (†1327), es documenta una important activitat traductora d'escrits de tot tipus (entre els que es troben importants traduccions d'escrits mèdics i de filosofia natural)⁷². Els documents d'arxiu i els manuscrits conservats permeten afirmar que des del final del segle XIII i tot al llarg del XIV la majoria de textos mèdics que circularen traduïts al català eren escrits de caràcter eminentment pràctic, que pertanyen a l'àmbit d'allò que a la introducció del nostre treball hem anomenat de *medicina practica* (regiments de sanitat, tractats de cirurgia, compilacions de remeis pràctics o de virtuts medicinals de productes vegetals i animals, etc). Les traduccions al català de *medicina theoricā* apareixen majoritàriament a partir de finals del segle XIV i començos del XV⁷³. El nostre bifoli, doncs, bé podia haver estat traduït en el segle que proposem.

El bifoli de Vilanova ens remet formalment a les característiques pròpies del llibre de luxe, elegant, produït tradicionalment en època baixmedieval en l'ambient cortès, eclesiàstic i universitari, caracteritzat per tenir una enquadernació acurada, un suport en pergamí, ésser cal·ligrafat amb escriptures de tipus textual i, en cas d'haver-n'hi, tenir una decoració curosa (miniatures, caplletres, rúbriques de color, etc). En els seus inicis, però, aquest llibre elegant contenia, en general, textos de temàtica molt allunyada a la del bifoli de Vilanova (estava reservat per a textos patristics, litúrgics, jurídics, etc). En quin moment comencem a detectar en la producció librària textos en vulgar transmesos en aquest format elegant, acurat?

72. Alguns autors, però, no dubten a afirmar que fou sota el regnat de Pere III quan la cultura científica catalana, en tots els àmbits, no només en el mèdic, assolí el seu més gran desenvolupament: patrocinà o impulsà moltes traduccions d'escrits científics i la redacció d'obres originals (vegeu Lluís CIFUENTES, *Translatar ciència...*, *op. cit.*, 13, 20, 33 i 42).

73. Per a una visió detallada d'aquestes afirmacions, *ibid.*, 13-16, que ofereix un llistat dels autors i títols traduïts. L'autor destaca també, en les seves conclusions, el paper actiu de la monarquia en els països de la Corona d'Aragó. L'interès que suscitaren la medicina i els problemes vinculats a la salut en els monarques d'aquests dos segles es va difondre aviat entre els membres de la noblesa i la burgesia (representants destacats de la noblesa patrocinaren traduccions de textos mèdics i els membres de la burgesia, en ocasions a través de la seva participació en les institucions municipals, també varen promoure accions en aquest sentit).

Aquesta pràctica ha estat ben estudiada per a Itàlia. El professor Armando Petrucci, profund coneixedor de la producció manuscrita del seu país, ha diferenciat dos tipus de *llibre vulgar*, l'únic element de contacte entre els quals seria la llengua. Així, segons la seva hipòtesi, es distingiria un model de *llibre cortès de lectura* i un *llibre registre*, dos models libraris ben diferenciats tant en l'aspecte gràfic com en el codicològic⁷⁴. L'ambient de producció i fruïció de la literatura de creació determinarien aquesta diferenciació de model. A grans trets, el 'llibre registre' es caracteritza pel suport emprat (paper sempre), per fer servir una escriptura pròpia del camp documental (cursiva però amb tendència a cal·ligrafar-la), per l'absència gairebé absoluta de qualsevol tipus de decoració (com a molt algun esbós, però mai caplletres o miniatures profusament il·lustrades) i per la varietat de formats (amb predomini de les mides foli i quart). El 'llibre registre' en llengua vulgar apareixeria a la primera meitat del segle XIV. Al costat d'aquest model, per a aquest mateix període, comença a detectar-se el llibre 'cortès de lectura', els elements diferenciadors del qual són: l'escriptura (sempre gòtica textual), el suport (pergamí) i la decoració (en cas de tenir-ne, caplletres i miniatures són d'una gran qualitat estètica). Com en el model anterior, són llibres que transmeten també els diversos gèneres literaris existents en llengua romànica.

El còdex al qual remet el bifoli de Vilanova reuneix les característiques pròpies del 'llibre cortès de lectura': el suport (pergamí, de bona qualitat), l'escriptura (gòtica textual), i, molt probablement, una enquadernació *ad hoc*. Molts dels llibres amb els quals hem comparat paleogràficament el bifoli de Vilanova pertanyen a aquest model librer. Aquest fenomen de polaritat gràfica i codicològica, que tot just comença a ésser estudiat, es detecta a la Corona d'Aragó a la primera meitat del segle XIV. En paraules del professor Francisco M. Gimeno, «en el ánimo y en la promoción social del patriciado urbano existe una aspiración consciente de apropiarse de los libros de lujo, de utilizarlos como soportes formales para transmitir las obras literarias, del género que sean, pertenecientes a su entorno socio-cultural», la raó bàsica és perquè «el libro de lujo [...] en manos del 'committente borghese' constituye un 'status symbol'»⁷⁵. Aquest *regimen sanitatis* de Joan de Toledo és, sens dubte, un testimoni més d'un gènere literari, en vulgar, que gaudí de gran acceptació entre alguns membres de la societat barcelonina tres-centista que podien permetre's el luxe

74. L'experiència italiana l'ha aplicada a la Corona d'Aragó el professor Francisco M. GIMENO, *A propósito del manuscrito vulgar...*, *op. cit.* (cf. la nota 26).

75. *Ibid.*, 237. La burgesia, a més, als llocs on comptava amb representació institucional, es va preocupar de qüestions medicosanitàries (legislació municipal sobre higiene, alimentació, proveïment, malalties, etc). Els tractats de pesta de Jaume d'Agramunt, Valasc de Taranta o Lluís Alcanyís, adreçats als governs municipals o suscitats en ambients urbans, així com molts receptaris i compilacions pràctiques sobre higiene els van impulsar membres de la noblesa i del patriciat urbà (sobre aquesta qüestió, cf. Lluís CIFUENTES, '*Translatar sciència*'..., *op. cit.*, 23-25, 30 i 34, i *Vernacularization as...*, *op. cit.*, 142-145), amb la qual cosa es convertiren en clients potencials de qualsevol escrit, com els regiments de sanitat, la finalitat dels quals era la prevenció mèdica.

d'encarregar-ne una còpia amb les característiques pròpies del llibre eclesiàstic-universitari baixmedieval. Entre aquests membres de la burgesia es troben també, és clar, els professionals de la medicina: bé cirurgians, barbers, apotecaris i manescals no formats acadèmicament (que constituïren el grup que generà una major demanda de literatura mèdica en vulgar), bé metges i cirurgians amb formació universitària. L'existència en les biblioteques dels professionals de la medicina, universitaris o no, dels principals autors d'escrits mèdics en versió catalana constitueixen la millor prova de la seva difusió⁷⁶. Malgrat tot, aquest text en català no necessàriament havia d'haver pertangut a un professional de la medicina. Els consells que oferien els regiments de sanitat tenien un públic potencial amplíssim (la reialesa, la noblesa i, sobretot, la burgesia, així com un sector més reduït d'artistes i menestrals amb recursos econòmics, etc), no exclusivament sanitari, però també atent als problemes de la salut i de la malaltia. Un públic que era capaç de llegir i d'escriure en català, que en general desconeixia el llatí i se sentia més segur en la seva llengua.⁷⁷

El *Llibre de conservació de sanitat* de Joan de Toledo, com altres *regimina sanitatis* que circularen, ens permet aprofundir en la vida íntima i privada de l'home medieval, en els seus prejudicis, costums, pors i creences, en els seus àpats i en els seus remeis sanitaris, etc. Tot i tenir una qualitat literària inferior a altres tractats en català d'higiene medieval, com el *Regiment de sanitat* d'Arnau o d'altres propers a aquest gènere, com les *Regles de bona criança en menjar, beure e servir a taula* d'Eiximenis⁷⁸, creiem que aquest nou testimoni té un valor lingüístic i històric innegable: ajuda a documentar la difusió i penetració social d'aquest gènere en concret, i de la literatura mèdica més en general, mercès al poderós conducte de la llengua vulgar. La seva trobada i identificació ha d'encoratjar els estudiosos a oferir-ne de nous.

76. A la nostra tesi doctoral inèdita (en curs de publicació), *Llibres i lectors a la Barcelona del segle XV. Les biblioteques de clergues, juristes, metges i altres ciutadans a través de la documentació notarial (anys 1396-1475)*, Universitat Autònoma de Barcelona 1996, oferim un bon nombre d'inventaris de llibres d'alguns d'aquests professionals. En paraules de Lluís CIFUENTES, «L'ús del vulgar en els textos mèdics fou un instrument cabdal per a incrementar la formació d'aquest principal grup de demanda, el dels pràctics no formats acadèmicament, que no dominaven la llengua llatina, amb les obres procedents del món universitari...» ('*Translatar sciència*'..., *op. cit.*, 35).

77. Sobre el públic potencial dels *regimina sanitatis* i altres textos mèdics és molt recomanable l'article de Lluís CIFUENTES, *Vernacularization as...*, *op. cit.*, on, a partir de les dades subministrades pels manuscrits existents del *Regimen sanitatis* d'Arnau, els esments del llibre a la documentació baix-medieval, i el pròleg de la versió catalana de Sarriera, conclou que el *Regiment de sanitat* d'Arnau «was aimed at noblemen and the burghers [jurists, public notaries, merchants and other commoners ... the urban patriciate], groups with a growing interest in Galenic medicine and 'natural science' in general, who preferred reading in the vernacular and who therefore sponsored a large part of these translations» (145). Sobre el paper de l'elit cultural, econòmica i política (Casa Reial, noblesa i patriciat urbà) en la difusió i traducció d'obres mèdiques en català, cf. la nota 75.

78. Aquest petit tractadet, ahora d'urbanitat i d'higiene, està inclòs en el *Terç del Crestià* de l'autor gironí. Ara comptem amb l'edició de Jorge E. J. GRACIA, *Com usar bé de beure e menjar. Normes morals...*, Barcelona 1977.

El catàleg ja esmentat de Lluís Cifuentes, en vies de publicació, on es recull la descripció codicogràfica de tots els escrits mèdics medievals en català permetrà, potser, relacionar aquest nou testimoni del *Llibre de conservació de sanitat* de Joan de Toledo, del qual formava part el bifoli de Vilanova del Vallès, amb algun dels manuscrits encara existents.

Seminari de Paleografia, Diplomàtica i Codicologia
Universitat Autònoma de Barcelona

APÈNDIXS

I. EL *Llibre de conservació de sanitat* DE JOAN DE TOLEDO EN VERSIÓ HEBREA?

No voldríem finalitzar aquest estudi sense fer esment del que semblen versions a l'hebreu del text de Joan de Toledo, la qual cosa demostraria, una vegada més, la popularitat d'aquest tractadet, també entre els membres de la minoria jueva, metges o no. No és la nostra intenció entrar en aquesta qüestió, entre d'altres raons perquè el professor Eduard Feliu, «pose ordre en les notícies que circulaven sobre el tema» de les versions hebrees del *Regimen sanitatis* d'Arnau i, de retop, sobre les versions hebrees del suposat 'Segon libre', que es correspon a l'obra de Joan de Toledo.⁷⁹

Els metges jueus, una minsa minoria malgrat els tòpics, van veure's cada vegada més marginats a causa del triomf del nou sistema mèdic basat en el model de formació i de professional mèdic universitaris. Aquesta marginació els portà a assumir un complex d'inferioritat respecte de la medicina escolàstica que els motivà per a aconseguir conèixer i dominar els seus textos. La llengua hebrea fou la via escollida per l'accés a la medicina 'cristiana', i fou vehicle d'una enorme literatura mèdica. Cal tenir en compte també que entre els jueus, com passava entre els cristians, no tan sols els metges s'interessaven per la literatura mèdica.⁸⁰

Tot i que pugui semblar reiteratiu, creiem imprescindible, pel que recollirem després, recordar que «s'han conservat tres versions de la traducció [catalana] de Berenguer Sarriera. La preservada a la Biblioteca Vaticana [Barb. lat. 311] és un resum que degué gaudir de certa popularitat en l'àrea catalana, si es jutja per *la traducció hebrea que se'n va fer*. El manuscrit de Madrid [B.N. 10.078] [... i el] manuscrit conservat avui a la Biblioteca de Catalunya [Barcelona, ms. 1829]»⁸¹.

De les quatre versions hebrees, en canvi, s'han conservat vuit manuscrits⁸². Quins són els que ens interessin a nosaltres? Els manuscrits de Lió, Munic i Va-

79. Pedro GIL-SOTRES, *Estudi introductori*, op. cit., 412.

80. Per ampliar aquest apunt, vegeu Luis GARCÍA-BALLESTER et alii, *Jewish Appreciation of Fourteenth-Century Scholastic Medicine*, «Osiris», 2nd serie, 6 (1990), 85-117.

81. Pedro GIL-SOTRES, *Estudi introductori*, op. cit., 411. La cursiva és nostra. Recordem que, en el ms. del Vaticà, el *Regiment de sanitat* arnaldí va seguir, també en 'versió lliure' i abreujada, del *Llibre de conservació de sanitat* de Joan de Toledo (text que, recordem-ho novament, en el ms. 1829 de la Bib. de Catalunya és anomenat '*Segon libre del Regiment de sanitat*' i és atribuït, també erròniament, a Arnau de Vilanova).

82. Per al llistat complet i la descripció dels còdexs, *ibid.*, 412-416. Només destacaré en les línies següents allò que em fa suposar l'existència de traduccions hebrees del *Llibre de conservació de sanitat* de Joan de Toledo, tal i com el lector podrà deduir per tot el que hem dit fins ara i direm en els paràgrafs següents. Lluís CIFUENTES, '*Translatar ciència*'..., op. cit., 37, nota 79, indica que «les versions de la traducció catalana serviren de base per a tres de les quatre traduccions hebrees conegudes del text arnaldí».

ticà. Segons els editors del *Regimen sanitatis* «el manuscrit de Lió és miscel·lani i conté versions totals, o fragments, d'obres mèdiques [...] Arreplega, [entre d'altres], tres obres d'Arnau o atribuïdes a ell: [...], una versió abreujada del *Regimen sanitatis* [...], un 'segon règim' atribuït a ell i [...]. [A continuació de la versió abreujada del *Regimen sanitatis*], el text hebreu segueix amb el contingut del *Pseudoarnau* 'Segon règim', tal com fa la versió catalana [del ms. Vaticà, Barb. lat. 311]»⁸³. Els editors segueixen afirmant que «la traducció hebrea és la mateixa que la de M[unic] i Vaticà 366, que també arrepleguen aquest 'Segon règim'»⁸⁴. És així? «El text de M[unic] conté també la versió hebrea del *Regimen sanitatis* abreujat [manuscrit Vaticà, Barb. lat. 311] de les versions catalanes [...]. En el lloc que teòricament devia correspondre al capítol XVIII [...], el text hebreu continua amb la versió del text pseudoarnaldia de l'anomenat 'Segon règim' [...], igual que la versió catalana»⁸⁵; mentre que el manuscrit «Vaticà 366 té un contingut complex. Recull dues versions parcials del *Regimen sanitatis* [...] La part que hem anomenat V² [...] conté la 'versió abreujada del segle XV' de les versions catalanes [ms. Vaticà, Barb. lat. 311], en la mateixa traducció que la recollida per L[ió] i M[unic], [...]». Immediatament, a continuació, comença el text del *Pseudoarnau* 'Segon règim', també igual que L i M»⁸⁶. Pel que sembla, totes les traduccions hebrees conegudes es varen fer a partir d'alguna versió catalana i no pas des de l'original llatí⁸⁷. És curiós, si més no, que en cap cas, en aquest apartat sobre les traduccions hebrees, els editors del *Regimen sanitatis* ni tan sols suggereixen que aquest 'Segon libre' del *Regimen de sanitat* pugui ésser el text de Joan de Toledo.

No volem estendre'ns més. Concloem amb les paraules dels editors del *Regimen sanitatis*: «L'edició de les versions hebrees i l'estudi més minucios dels continguts dels manuscrits ens ajudaran a profunditzar en el coneixement de les traduccions hebrees medievals dels textos mèdics atribuïts a Arnau, així com en l'ús mèdic de la llengua hebrea al Mediterrani occidental i en les relacions intel·lectuals entre sanadors cristians i jueus en aquesta àrea de l'Europa llatina baixmedieval», i també, afegim nosaltres, en la difusió de l'obra de Joan de Toledo arreu.

83. És a dir que, pel que sembla, el manuscrit Lió, Bib. Municipale, Hbr 115, del s.XV, també conté la traducció hebrea del *Llibre de conservació de sanitat* de Joan de Toledo. La cursiva és nostra.

84. Pedro GIL-SOTRES, *Estudi introuctori*, op. cit., 413.

85. És a dir que, pel que sembla, el manuscrit Munic, Bay. Staatsbibl., Hbr 288, dels ss. XIV-XV, també conté la traducció hebrea del *Llibre de conservació de sanitat* de Joan de Toledo. La cursiva és nostra.

86. És a dir que, pel que sembla, el manuscrit Vaticà, Bib. Apost., Hbr 366, dels ss. XIV-XV, també conté la traducció hebrea del *Llibre de conservació de sanitat* de Joan de Toledo. La cursiva és nostra.

87. De fet, aquesta era una pràctica comuna a molts dels textos mèdics: «A considerable proportion of the medieval Latin medical corpus was translated into Hebrew, including Arnau's *Regimen sanitatis* and Teodorico's *Chirurgia*. Today, we can ascertain that three of the four know Hebrew translation of Arnau's work were based on the various versions of the Berenguer Sarriera Catalan translation» (Lluís CIFUENTES, *Vernacularization as...*, op. cit., 131-132).

II. BIFOLI DE VILANOVA DEL VALLÈS.

Observacions a la transcripció del text: *a)* A l'aparat crític hem fet constar tant les variants ortogràfiques com les textuals del 'ms Bisbal' (*B*). *b)* Entre claudàtors ('[]') anotem la part corresponent al text que manca al bifoli pel seu estat de conservació (el text que hem incorporat ha estat sempre el del 'ms Bisbal', tot i que, de vegades, les grafies, tal i com pot deduir-se pel text del bifoli de Vilanova, poden ésser lleugerament diferents: per exemple, el bifoli anota *rajms* i el 'ms. Bisbal' *rehims*, lin. 3, fol. 89v^o). *c)* L'inici de capítol va precedit del signe '†' i el títol l'hem destacat en versaleta. *d)* Per a les rúbriques dels apartats, fem servir la negreta. *e)* Per a significar l'existència d'un calderó, utilitzem el signe '¶'. *f)* Les caplletres les hem destacades amb una mida més gran.

Fragment, foli 89

LXXXIX

- 1 no poden axí noure. N[ous e ave-]
lanes. ¶ .Nous e avelan(es valen contra)
verí, majorment si abans [de menjar són]
rebudes. E no per tant que ap[rés menjar]
- 5 no vayen, mas no tant. E [axí més va-]
len les fruytes per via de [medicina]
que per via de menjar, per les [rahons dessús]
dites. Présecs. ¶. Al[cuns encare]
usen présecs, .I. o dos ab[ans de menjar,]
- 10 axí com los colèrics e aquels [qui no poden]
bé exir a seyla; cor sapi[at que allarguen.]
E si colres ha en la boca [del ventrell, tol-]
len lur calor e abaxen-le[s avall, so]
que no porien fer après m[enjar, per]
- 15 so com lo menjar és mes[clat en les]
colres. Enaxí après men[jar no deuen]

l. 2 avellanes *B*; l. 5 cant *B*; l. 7 per les rahons dessús *om B*; l. 8 *ante* Présecs, XXXV (*rúbrica*) , présssecs *B*; l. 9 présssecs - un *pro* .I. *B*; l. 10 colèrichs , aquells *B*.

Fragment, foli 89vº

- {ésser rebut]s, *com* enbarguen la digestió,
 {si donchs, l'es]tómech no és fort flac. *Fi*
{gues e rehi]ms. ¶¶. Ffigues e raïms
 20 {enfretote]s les altres fruytes són
 {majors]. *Peyx bestinal. ¶¶. Com* vos
 {plaurà me]njar peix, podetz menjar
 {pex ab esca]ta, axí *com* legostes, mols,
 {legostins]. E altres pexos no vulatz
 25 {usar, o atar]t, *com* fort són víscosos e
 {flaumàtic]s. E no vullatz usar pex
 {bestinal, per] so *com* és de fort digestió.
{Qual loc} del pex és pus sa. ¶¶. E
 {sapiats que d]els pexes és pus sa so
 30 {que és en] lo dors *que* so *que* és del ven-
 {tre, e de la] coha o prop de la coa, *pus*
 {que so que és p]rop del cap, *per* so *com* són

l. 19 rehims *B*; l. 22 pex , podets *B*; l. 23 mols *B*; l. 24 vullats *B*; l. 28 *post*
 loc, *del c B*; l. 29 pexos *B*; l. 31 coha *B*.

Fragment, foli 90

XC

- {de majo]r moviment e an *menys* de sobre-
 {fluït]atz e de grex en aquels lochs *que* en
 35 {los al]tres *qui* offega la calor *natural*,
 {e axí] enbarga la digestió. E podetz
 {usar lo] pex ab bona salsa, *segons que*
 {li pertan]y. Mas no-y metatz gayre
 {pebre n]i mols ay]s, mas de les
 40 {spècie]s sobredites. † DELS LEGUMS.
 {L]a substància dels legums
 vulatz atart pendre ni u-
 {sar, per s]o *com* engenren grosses umors
 {e infle]n e enbarguen la digestió;
 45 {mas po]detz usar lo brou d'aquels ab
 {les sal]ses demun]dites. † DELS VINS
Beure devetz bo *QUALS DEUEN*
 vi e subtil e clar, ÉSSER.

l. 33 han *B*; l. 34 aquells lochs *B*; l. 36 enbarga , podets *B*; l. 38 metats *B*; l.
 42 vullats *B*; l. 43 çò *B*; l. 44 embargan *B*; l. 45 podets , aquells *B*; l. 46 de-
 mun]dites *B*; l. 47 bon *B*.

Fragment, foli 90v^o

- e totes vegades hi metets ay[ga, segons]
 50 lo temps. Cor [lo] vin forts *Vin fort{s}*^a
 cumple lo [serv]el de trebays [e] agr[eu]ge
 la vista e los [ni]rvis. Mas enperò, [més lo]
 vular am[arar] en estiu *que* en yv[ern. *De*
la diete del {y}vern e de l'esti{u. E}
 55 devets la vostra dieta declinar e[n hivern]
 a calentura e a [seque]tat, si donques [no sentíets]
 calor. E en estiu a fredor e a h[umiditat.]
Sa{l}ses coentz e agudes. ¶ . [Atart vul-]
 latz menjar ayades, pebrade[s, cebes]
 60 crués e escaluyes e porres e[n estiu, cor]
 engenren còlera e umple lo cap d[e labors]
 e trebays, e agreugen lo vis; h[on, segons]
que diu Galià, *qui* usa aquestes coses [no pot a]
 febres ascapar. *So que hom menja en {hivern}*

^aCom al 'ms. Bisbal', aquesta rúbrica s'intercala al mig del text.

l. 50 fort B; l. 52 viste B; l. 53 vullats, d'estiu B; l. 54 dieta B; l. 58 coents B;
 l. 59 vullats B; l. 60 escalunyes B; l. 61 engenran, umplen B; l. 62 agreujan B;
 l. 64 escapar B.

Com es pot observar a la làmina VI, una mà d'època moderna, en sentit contrari al text original i quan el pergami formava part del *liber tradens*, escrigué unes notes de difícil lectura pel mal estat de conservació del suport. Encara, però, es pot llegir: «mes tot [...] exorte [...] al mal t[...] que rebé los [...] gram[...] de la [...] passihó so[...] vint flor[...] cintas [...]».

III. MS. VATICÀ (BARB. LAT. 311, FOLS. 14B - 18V^oA).

Com ja hem dit, el text del Vaticà ofereix tantes omissions i variants ortogràfiques i textuals que hem decidit editar aquí només la part d'aquest ms. (fols. 15v^oa-16a) que es correspon al bifoli de Vilanova perquè el lector pugui comprovar per ell mateix aquesta afirmació. Tanmateix, per a la resta del text remetem el lector al treball recent de Gabriel Martínez Ferrà, *Una nova versió catalana...*, op. cit. (cfr. la nota 54).

Fa més de mig segle el pare Batllori (*Arnau de Vilanova. Obres catalanes...*, op. cit., 201-249), va oferir sencera, a partir d'aquest manuscrit, l'edició de la versió abreujada del *Regiment de sanitat* d'Arnau que precedeix aquest compendi del *Llibre de conservació de sanitat* de Joan de Toledo.

15v^a

... no poden axí moure. . *Nous*
 e avellanes valen contra verí, e majorment si
 ans de menjar són preses, e après menjar hi valen,
 mas no tant. . E axí valen les
 fruytes més per via de medecina *que* de menjar
 per les rahons dessús dites. . Alguns usen
 encara présechs, .I. o dos ans de menjar, axí
 com los colèrichs e a aquells *qui* no poden axir
 a cambra, car allarguen, e si ha colrre's al

15v^b

cap del ventrell baxen-les avall, ço *que* no
 poden fer après menjar, car embarguen la
 digestió, si donchs l'estómach no és fort
 calent. . Ffigues e Rayms, entre totes
 les altres fruytes, són millors. . Peix
 ab scata axí com molls, mujols, liçes,
 lagostes, podets usar, e legostins, mas
 bestinal no, car és de fort de fort diges-
 tió. . E sapiats *que* ço *qui* és en lo dos
 del peix e de prop la coha e lo cap és *pus*
 sa *que* ço del ventre, per ço car és de major
 moviment e ab menys de superfluÿtat e
 de grexa, la qual ofega la calor natural, e axí
 embargua la digestió. E podets usar
 peix ab bona salsa, segons *que* li pertany,

mas no-y metats molt pebre ne molts
ayls, mas de les spècies dessus dites.

La sustància dels legums vullats
atart pendre, per ço car engen-
dren grosses humors e inflen e embar-
guen la digestió, mas podeu usar del
brou de aquells ab les salses dessus dites.

Beure devets bon vi, e clar e
subtil, e totes vegades hi metets
aygua segons lo temps, car lo vi fort com-
pel·leix lo cervell de vapors e agreuja los
nervis, mas emperò, més los vullats en-
ayguar d'estiu que d'ivern. E en ivern
devets més inclinar la vostra dieta a ca-
lentura e a sequedat, si donchs no sentits ca-
lor. E en stiu, a fredor e a humiditat. A-
tart vullats menjar allades, pebrades, ce-
bes crues, scalunyes e porros en stiu,

fol. 16a

car engendren còlera e complexen lo cap
de vapors e agreujen lo vis. .Hon,
segons diu Galièn, qui usa d'aquestes coses
no pot scapar a febre. . E en ivern ...

prestecho ¶ Alguns encare v'sen prestes
vn o dos abans de menjar axi còlos calerichs e a
quells q no podent exir a seyla. cor sapiats q
allarguen ¶ Si colres ha en la boca d'uentrell
tollen lux calor e abaxen les auall. So q no
poren fer apres menjar per so cò lo menjar es
mesdat en les colres. En axi apres menjar no
deu e'èr rebuts. cò enbarguen la digestio
Si donchs le stomach no es fort flac ¶ Fi-
gues e rebms ¶ Fiques e rebms enfre
totes les altres fruytes son maiors per bel-
tinal ¶ Com uos plaura menjar per podets
m'au ixe ab esata axi cò legostes o colts

I. Reproducció parcial del ms. Barcelona, Bib. Catalunya, ms. 1829, pàg. 82
(segle XV med.)

fuyts p maior ptda engndre males
 humors e appelle de a pndesmet e a rocc
 upao e son mara d'corrupcio e de fibres
 Baqlls q' entlo fibres donen fuyts fa
 ho q' necessitat costreuy p co cau ve fide
 e p aquesta raso en lora d' medecia les
 pot som usar e no en lora d' mizar ay
 co son p rurs e creces en stm vesic da
 de en aygua fieda e p baxar la calenta
 ab fibre e pns fibre. Des p manys
 o codonyes si son p rurs ans d' menjar fan
 lo mizar ma vomanz enlo ventre q'
 no pot passar p luy grossa capy stry
 Empe si son p rurs aps mizar fan lo
 contrari en p luy fuytsa pmen lo
 menjar anall e ay allargue. Poms
 nos deu usar creus mas curts en ayg
 e maior met a malabr q' sa fibre empo
 podets ne usar anegats en calm e me
 ses en bje ay mactp codonyes e p manys
 car ladonys no poden ay moure. Nos
 e auellans valen cont xi e maior met si
 ans d' mizar so p rurs e capy mizar si va
 len mas no tant. E ay valen les
 fuyts mes p via d' medecia q' d' menjar
 p la rason de ss dies. Alguns usen
 entza p rurs q' o dos ans de menjar ay

II. Reproducció
 parcial del ms. Va-
 ticà, Bib. Apost-
 òlica, ms. Barb.
 Lat. 311, fol. 15
 v. A (segle XV
 med.)

LXXVII

no poden axi noure. A
 lañs. Emous ravelan
 ueri. maior met si abas
 rebudes. E no p m q' ay
 no uay. mas no car. E
 len les fruytes p uia de
 q' per uia de menjar. p les
 dres presets. E si
 usen presets. i. o dos a
 be cur a seyla. cor d' p
 e si coltes ha en la boca
 len luy calor z abaven le
 q' no vrien fer apres p
 so co lo menjar es mel
 coltes. En ayi aps me

III. Reproducció
 a mida real del
 fol. 89 de Vila-
 nova del Vallès
 (Barcelona). Segle
 XIV med.

s. cò enbaigué la digestio.
 fometi no es fort flac. fi
 ma. ¶ Fiques e rayms
 e les altres fruytes son
 deyx be' final. ¶ Cò uos
 mar f. la. port menjar
 ta. ari cò les altes. e de.
 E altres peres no nular
 e cò fort son usades e
 ¶
 ¶ Cò es b' f' digestio.
 del per es pus sa. ¶ Cò
 dels peres es pus sa so
 lo deys. q' se q' es deluè
 coha o pro. e la coa po
 ion del cap. e f' cò son

IV. Reproducció a mida real del fol. 89v. de Vilanova del Vallès (Barcelona). Segle XIV *med.*

VC.
 e moumet. e an mers d' sob
 z e grex. en aq's locs q' en
 res. q' effega la calor natal.
 enbarga la digestio. E poten
 per ab bona falsa. seges q'
 y. Mas noy metaz garric
 i molts ays. mas de les
 s' sobredites. dels legums.
 d' substancia dels legums
 nularz atar pendre. ¶ I u
 o cò engenren grosses umors.
 e enbaigué la digestio.
 metz usar lo brou daq's ab
 ses demudites. Dels vins
 ¶ Que deustz be' q's deue
 u. e subtil e clar. esser.

V. Reproducció a mida real del fol. 90 de Vilanova del Vallès (Barcelona). Segle XIV *med.*

totres ues ides huncetis
 loteps. Qui fons. bin
 cumplo lo...
 la uita r...
 mular m...
 la diete del ueru r del est
 deuers la...
 a calenta...
 ciler. En est...
 Sa les coentz z agudes.
 latz menar arades p...
 cruas z escaluas z porres
 engeren cola r miple lo cap
 z trebays. z agreugē lo uis. l
 q diu galia. q usa a q ltes colles
 febles a cap ar. q hom mē...

VI. Reproducció a mida real del fol. 90v. de Vilanova del Vallès (Barcelona). Segle XIV med.